

Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis

Straipsnio tikslas – Lietuvai pragaištingos 1940–1944 m. (bolševikmečio ir nacmečio) istorijos kontekste atskleisti su holokaustu susijusius įvykius ir šių nusikaltimų ypatumus 1941 m. vasarą Nemakščių valsčiuje, parodyti nacių vaidmenį ir būdus sudarant laikinąsias savivaldos institucijas, įtraukiant jas ir kai kuriuos lietuvius į žydų išpilietinimo, diskriminavimo ir izoliavimo priemones, o vėliau – ir į žudynes. Remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) baudžiamosiomis bylomis, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) fondų medžiaga, kitų tyrinėtojų ir straipsnio autoriaus užrašytais vietos žmonių atsiminimais, kitais šaltiniais. Taip pat apibendrinamas holokausto vyksmas buvusios Raseinių apskrities šiaurės vakarų dalyje ir Žemaitijos pietryčiuose. Pirmieji du savotiškos trilogijos straipsniai apie gretimų Kražių ir Viduklės valsčių žydų bendruomenių sunaikinimą išspausdinti leidinio „Genocidas ir rezistencija“ 2009 m. Nr. 2(26) ir 2010 m. Nr. 1(27).

IVADAS

Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pirmaisiais mėnesiais Nemakščių, Kražių ir Viduklės valsčiai naciams buvo strategiškai svarbūs. Mat jie buvo prie Žemaičių plento ir Tilžės–Rygos kelio bei Tilžę ir Šiaulius (Rygą) jungiančio geležinkelio sankirtos. Todėl čia holokausto procese dalyvavo ne tik žydų masinėmis kapavietėmis Lietuvą paženkli-

nusios vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės (*Einsatzgruppe*), vadovaujamos SS brigadefiurerio W. Stahleckerio, jo pavaldinio SS štandartenfiurerio K. Jägerio 3/A operatyvinio būrio (*Einsatzkommandos*) ar ypatingųjų būrių (*Sonderkommandos*) mažesnių padalinių profesionalūs žudikai, bet ir kitų nacių struktūrų pareigūnai, vermachto kareiviai. Matyt, dėl šių aplinkybių tų valsčių žydų izoliavimas ir žudynės turėjo skirtingų bruožų. O istorikams lieka daugiau neatsakytų klausimų, nes vokiečiai, Lietuvoje vykdydami holokaustą, stengėsi likti užkulisyje. Todėl įsakymus dėl žydų vietos institucijų pareigūnams naciai dažniausiai duodavo žodžiu. Tokie žodiniai nacių įsakymai atsispindi kai kuriuose lietuvių pareigūnų tarpusavio susirašinėjimo dokumentuose, kurių, deja, į archyvus pateko visai nedaug. LCVA fonduose yra dokumentų apie Raseinių apskričiai priklausiusio Jurbarko miesto ir Nemakščių valsčiaus savivaldos įstaigų veiklą nacių okupacijos laikotarpiu. Žydų padėtį Nemakščių valsčiuje nuo 1941 m. birželio mėn. pabaigos atspindintys dokumentai¹ svarbūs ne tik Raseinių apskrities nacių okupacijos pradžios ir holokausto istorijos tyrimams, bet ir visos Lietuvos to laikotarpio istorijai.

Aptardami holokaustą Nemakščių valsčiuje nekartosime ankstesniuose dviejuose Raseinių apskričiai skirtuose straipsniuose pateiktos istoriografijos ir kitų įvadinės dalies teiginių. Iš naujesnės lokalinės istoriografijos paminėtinas istoriko Antano

Girčio straipsnis „Nemakščių miestelio žydų bendruomenės likimas“². Taip pat susipažinta su A. Girčio rengiamos knygos apie Nemakščių valsčių rankraščio dalimi, skirta 1940–1944 m. istorijai³, ir kai kuria to laikotarpio medžiaga jo paties įkurtame Nemakščių muziejuje.

Praplečiant geopolitinį problemos aspektą, galima pabrėžti, kad Raseinių apskrities, kaip ir visos Lietuvos, žydų litvakų likimą pirmiausia lėmė 1939 m. nacių Vokietijos ir bolševikų Rusijos (Sovietų Sąjungos) sąmokslas prieš Europos tautas ir etnines bendrijas. O dėl Antrojo pasaulinio karo įvykių sekos Lietuva su Latvija Vokietijos naciams tapo bandomuoju lauku jų masinių žudynių „technologijoms“ (iki Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo naciai tenkinosi žydų kančiomis getuose, retomis egzekucijomis ir pogromais). Dėl to kai kurių istorikų ir publicistų rašiniuose apie holokaustą lietuviai kaip tauta (joje buvo naciams talkinusių žudikų) tapo „kaltesnė“ nei Lietuvą okupavusius bolševikus pakeitę okupantai vokiečiai. O, pavyzdžiui, kaimo seniūnas, parinkęs keliolika vyrų duobei numatytoje žydų žudynių vietoje iškasti, – „kaltesnis“ už žudiką vokiečių nacį, automatu pribagainėjusį toje duobėje dar gyvas aukas. Mat apie tokį seniūną (jam neretai būdavo pasakoma, jog sukviesti vyrai su kastuvais taisys kelius) sovietų baudžiamosiose bylose medžiagos yra, o apie žudynėse dalyvavusius vokiečius pokario sovietų (bolševikų) tardytojai net neklausinėdavo. Ir tik leidus nusikaltimais įtariamam suimtajam kalbėti ilgiau ir jo parodymus fiksuojant raštu, tardymo protokole atsirasdavo vienas kitas sakinyss apie vokiečių karininkų ar žemesnio laipsnio nacių žudikų dalyvavimą organizuojant ar vykdant miestelio žydų egzekuciją. Be to, kaip matyti iš pokario baudžiamųjų bylų, didesnė kaltė tardomajam dažniausiai būdavo priskiriama ne už dalyvavimą kelių šimtų žydų žudynėse,

o už „Tėvynės išdavimą“ per 1941 m. Birželio sukilimą, sovietinių aktyvistų ir raudonarmiečių sulaikymą. Nemakščių tardymo ir liudytojų apklausos protokoluose daugiau dėmesio skiriama nacmečio pradžioje suimtų kelių Nemakščių komjaunuolių, po mėnesio paleistų iš Raseinių kalėjimo, „kančioms“ nei visos žydų bendruomenės sunaikinimo aplinkybėms⁴. Be to, rusų kalba, dažniausiai per vertėją užrašyti baudžiamųjų bylų parodymai (dar ir sutrumpinti, ypač kai liudytojas ar suimtas kalbėdavo apie žydų žudynes) nėra labai informatyvūs. Didelė dalis tardymo protokolų vos įskaitomai prikeverzoti. Dažnai iškraipytos pavardės, supainioti vietovardžiai. Žydų tragedija baudžiamosiose bylose tapdavo antraeilės ar trečiaeilės svarbos dalyku dėl pokario metais stiprėjusio antisemitizmo sovietų valdžios ir represinėse struktūrose (tai dabar teigia jau ir Rusijos istorikai).

Istoriografijai svarbu ir tai, kad sovietiniais laikais ant žydų žudynių vietose pastatytų paminklinių akmenų ar cementinių blokelių nebuvo rašoma aukų tautybė – jos vadintos „tarybiniais žmonėmis“. Toks trafaletinis užrašas ant paminklinio akmens buvo ir žydų žudynių vietoje prie Nemakščių, netoli Žemaičių plento, vedančio į Viduklę ir Raseinius. Tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę šis užrašas buvo nutrintas ir vietoj jo atsirado aukų tapatybę simbolizuojanti Dovydo žvaigždė. Sovietmečiu holokausto faktai kai kada patekdavo į knygas, istorikų straipsnius ar kitas publikacijas daugiausia kaip vadinamuosius buržuazinius nacionalistus „demaskuojanti“ įrodomoji medžiaga. Tam iš esmės buvo skirtas, tačiau svarbus ir istoriografijai dviejų dalių (dėl ideologinių ir konjunktūrinių „problemų“ antroji dalis pasirodė tik po 10 metų pertraukos) dokumentų rinkinys „Masinės žudynės Lietuvoje“⁵. Jame holokaustas Nemakščių valsčiuje „nedokumentuotas“. Tik „tarybinių piliečių“

žudynių vietų sąrašė atsirado Nemakščiams skirta eilutė. Tačiau ir joje tikslintinas tiek nusikaltimo laikas, tiek ir nurodytas prie Nemakščių nužudytų žydų skaičius⁶. Jis pagrįstas nacių aukoms ir nusikaltimams skaičiuoti sudarytos sovietų Ypatingosios valstybinės komisijos duomenimis, kuriuos 1945 m. kovo mėn. paskubomis surinko NKVD pareigūnai⁷. Tačiau jie, kaip ir LYA baudžiamųjų bylų duomenys bei vėliau užrašyti 1941 m. įvykius išgyvenusių žmonių atsiminimai, taip pat padeda labiau atskleisti holokausto lokaliajoje teritorijoje specifiką ir papildyti holokausto visoje Lietuvoje istoriją, patikslinti jos probleminius vertinimus.

ŽYDŲ BENDRUOMENĖ

Nemakščių valsčiaus žydų bendruomenė gausiausia buvo XIX a. pabaigoje ar XX a. pradžioje. 1897 m. Nemakščių miestelyje gyveno 1180 žmonių, iš jų 954 žydai⁸. 1937 m. duomenimis, Nemakščiuose buvo 976 gyventojai: 682 žydai, 268 lietuviai, 22 vokiečiai ir 4 rusai. 1940 m. rugpjūčio pabaigoje ir gruodžio mėn. žydų valsčiuje nesistengta suskaičiuoti – abiem atvejais nurodyta 650 asmenų⁹. Tiesa, miestelio vietovėje lietuviai dar gyveno atskira gyvenvietė laikytame Nemakščių kaime, o 1942 m. buvo Nemakščių I ir II kaimai¹⁰. Iki 1941 m. vasaros tautybių proporcijos galėjo kiek pasikeisti žydų nenaudai, tačiau miestelyje jų tebebuvo daugiau. Be to, kažkiek valsčiaus žydų gyveno už miestelio ribų ir ūkiuose, tarp jų – malūnininko šeima¹¹. Reikia pridurti, kad tada Nemakščiai tarp Raseinių apskrities miestų ir valsčiaus centrų buvo vienintelė gyvenvietė, kurioje žydai sudarė gyventojų daugumą. Iš kitų miestelių taip dar buvo mažesniuose Lyduvėnuose. Apskrityje po Raseinių, Jurbarko ir Kelmės miestų Nemakščių žydų bendruomenė buvo gausiausia (Kražiuose

žydų gyveno kiek mažiau). Ji turėjo kelias sinagogas ir maldos namus.

Analizuojant turimus šaltinius ir informaciją spausdintuose darbuose, peršasi nuomonė, kad Nemakščių žydų santykiai su lietuviais buvo šaltesni nei tarp šių tautybių gyventojų kaimyninėje Viduklėje. Tačiau ir Nemakščiuose buvo atskirų lietuvių ir žydų šeimų glaudžių santykių pavyzdžių. Būta ir mišrių santuokų. Pavyzdžiui, žydo Zyvo duktė Maša ištėkėjo už Nemakščių pradžios mokyklos vedėjo brolio Prano Šveikausko, nors kai kurie žydai ortodoksai buvo nusiteikę prieš šią santuoką. Ši šeima vėliau išvažiavo į Lenkijos okupuotą Vilnių, paskui išvyko į JAV¹².

Atrodo, kad Nemakščių žydų bendruomenė buvo turtingesnė nei aplinkinių valsčių centrų bendruomenės. Nemakščių žydų verslininkų elitas kapitalą sukaupe daugiausia iš prekybos arkliais. Nuo XIX a. pabaigos net keliose Žemaitijos apskrityse ir Latvijoje Nemakščių žydai garsėjo arklių prekyba urmu. Tauragėje, Plungėje, Telšiuose ar aplinkiniuose miesteliuose nemakštiškių žydų supirkti arkliai vėliau daugiausia atsidurdavo Liepojoje, iš ten laivais buvo gabunami į kitas šalis. XX a. pradžioje, carizmui atleidus varžtus ir pradėjus steigti pradžios mokyklas vaikų gimtąja kalba, Nemakščių žydai pirmiau nei vietos žemaičiai „ėmė statyti pastatą, kuriame tilptų jų mokykla ir kitos bendruomenės įstaigos: bankelė, škala, susirinkimų salė“¹³. Tai buvo vietos žydų kahalo (žydų vidinės savivaldos institucijos) organizuotumo, pajėgumo ir strateginio planavimo rezultatas. Tarp aplinkinių valsčių žydų Nemakščiams pirmauti taip pat padėjo iš miestelio į JAV išvykusius ir ten praturėjusių brolių Geringų būsimai žydų mokyklai (joje vėliau veikė 2 komplektai) dovanoti pinigai, jų veiksmingas panaudojimas. Valsčiuje turimų pozicijų nemakštiškiai žydai neužleido ir Lietuvos Respublikos laikotar-

piu (1918–1940). Nemakščiuose žydai turėjo dvi skerdyklas, lentpjūvę, iš kurios vėliau miesteliui ėmė tiekti elektrą, kelias didesnes parduotuves, apie dešimtį mažų bakalėjos krautuvėlių¹⁴. Mažiau pasiturintys žydai „vertėsi smulkiais darbais. Jie dengė stogus, važinėjo po kaimus supirkdami odas, kailius, šerius, arklių uodegų ašutus, karčius.“¹⁵

Pavojaus ženklus valsčiaus žydai pajuto 1939 m. Tada, nacių Vokietijai atplėšus nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, iš jo pabėgusios kelios žydų šeimos apsigyveno Nemakščiuose. Matyt, iš dalies jų veikiami, bet labiausiai vildamiesi sulaukti „šviesesnio rytojaus“, kai kurie vargingiau gyvenantys žydai ir jų vaikai 1940 m. birželio mėn. Lietuvą okupuojančią bolševikų kariuomenę Nemakščiuose pasitiko su gėlėmis. Pasiturintys žydai „sėdėjo ant savo namų slenkščio ir abejingai stebėjo tą, kas vyko“¹⁶.

KAI KURIE SOVIETMEČIO NIUANSAI

Lietuvoje po SSRS bolševikų 1940 m. įvykdytos okupacijos per lito ir rublio santykio nustatymo ir vėlesnio keitimo „operacijas“ buvo ištuštintos žydų parduotuvės. Nemakštiškai pajuto prekių stygių. Kaip rašo A. Girčys, „vieni žmonės reiškė pasitenkinimą, kad žydams nesiseka verslas, kiti buvo nepatenkinti, kad nėra ko nusipirkti. Daug kas dabar prisiminė žydų skriaudas. Vieną apgavęs, iš kito per daug nulupęs, trečiam pagrasinęs, dar kitam per didelius procentus atėmęs ir pan. Didžiausią neapykantą reiškė vaistinės vedėjas Marcinkevičius“¹⁷ (Jurgis Marcinkevičius buvo kilęs iš Alytaus aps. ir vls.¹⁸). Tačiau ne tai nulėmė, kad kai kurie Nemakščių valsčiaus lietuviai dalyvavo su holokaustu susijusiuose veiksmuose. Mat įvairių buitinių nuoskaudų pasitaikydavo ir tarp lietuvių. Jas nuslopindavo laikas, su-

švelnindavo labiau šiaurietiškas žemaitiškas charakteris. Ir kaimynų žydų, išlaikiusių uždarą bendruomeninį gyvenimą, užviręs pyktis nebūdavo ilgalaikis, nes valsčiuje ir miestelyje vieni kitiems buvo reikalingi. Sovietmečiu Nemakščiuose, kaip ir visoje Lietuvoje, po bolševikų įvykdytos nacionalizacijos ir kitų „socialistinių pertvarkymų“ (nuo jų nukentėjo tiek lietuviai, tiek žydai) prekinių-piniginių santykių svarba sumažėjo. Ir šie, ir kiti ūkinio, socialinio, kultūrinio gyvenimo reiškiniai buvo iškraipyti. Tačiau išliko daugumos žmonių bendravimo šiluma, kylanti iš krikščioniškų ir judaistinių vertybių supratimo. O nagrinėjamai temai svarbu tai, kad per trumpą pirmąją sovietų okupaciją Nemakščių valsčiuje buvo nutraukta natūrali lietuvių ir žydų santykių raida, kuri vėliau būtų galėjusi dar labiau sutelkti visų tautybių gyventojus į stiprią pilietinę bendruomenę.

Iki karo farmacininkas J. Marcinkevičius, kaip rašo A. Girčys, „savo kalbomis teisino Hitlerį ir linkėjo tokios pat lemties žydams kaip ir Vokietijoje. Jo bendraminčiai buvo Karpas [Petras Karpis – jo pavardė šaltiniuose įvairuoja. – S. B.], buvęs šaulių vadas, matininkas Mikuckis, Jonas Liaudanskis.“¹⁹ Tačiau tada Vokietijoje ir jos okupuotose šalyse dar nevyko masinių žydų žudynių. Be to, po 1939 m. rugpjūčio 23 d. nacių ir bolševikų sąmokslą SSRS, kur žmonės buvo naikinami daug didesniu mastu nei Vokietijoje, stigo objektyvios informacijos apie blogėjančią žydų padėtį Reicho kontroliuojamose teritorijose. Tad net radikaliausiai žydų atžvilgiu nusiteikę nemakštiškai galėjo samprotauti nebent apie nedidelį žydų teisių suvaržymą. Minčių apie fizinį žydų naikinimą niekam negalėjo kilti. Beje, daugelį žydų teisių 1940–1941 m. jau buvo suvaržę bolševikai.

Iki 1941 m. vasaros Nemakščių valsčiuje, kaip ir aplinkinėse vietovėse, formavosi anti-sovietinio pagrindžio židiniai. Veiklumu išsi-

skyrė 1940 m. uždraustos šaulių organizacijos nariai. 1940 m. bolševikai įsakė mokytojui P. Karpiui surinkti iš buvusių šaulių pažymėjimus ir atiduoti juos komunistų partijos vietos sekretoriui²⁰. Nemažai valsčiaus žmonių ne tik prarado turto, bet ir patyrė represijas, profesinę diskriminaciją ir kt. Visa tai stipriai antibolševikines nuotaikas, o dar labiau jas pakurstė iš gretimo Viduklės valsčiaus plintantys atsisaukimai²¹. Nelojalumą sau bolševikai sugebėjo užsitraukti apkraudami ūkininkus didelėmis rekvizicijomis (žemės ūkio produktų pristatymu valstybei už apgailėtiną atlygį), primityviai brukdami „tautų vado Stalino tiesas“ ir kitaip didindami socialinę antisovietinio pasipriešinimo bazę. Tik neaišku, kokią organizuotumo laipsnį buvo pasiekę antisovietškai nusiteikę nemakštiškiai.

Josifas Stalinas ir SSRS bolševikai ruošėsi puolamajam karui prieš savo sąjungininkus (pagal Molotovo–Ribbentropo paktą) Vokietijos nacionalsocialistus (nacius)²². To įrodymas buvo ir prie Nemakščių (pietvakarių pusėje) nuo 1940 m. rudens statomas karinis aerodromas. Iki karo jo nespėta įrengti, bet 1941 m. čia jau bazavosi sovietų lėktuvai. Dėl to Vilnalių kaimo ūkininkai neteko daugiau kaip 100 ha ariamos žemės ir dar turėjo be atlygio su savo arkliais dirbti statant aerodromą²³.

KARO IR NACMEČIO PRADŽIA

Vokietija karą su Sovietų Sąjunga pradėjo 1941 m. birželio 22 d. Į daugelį Nemakščių valsčiaus vietovių vokiečių motorizuotieji daliniai įsiveržė per dvi pirmąsias dienas. Nemakščiai užimti birželio 23 d.²⁴ Tą dieną, tik, atrodo, kiek anksčiau, į Ylių kaimą (viena jo dalis priklausė Viduklei, o kita – Nemakščių valsčiui) vokiečių kariai atėjo nešini gėlėmis, gautomis Medekšinės kaime (Nemakščių vls.) ar gretimame Eržvilko vls. (Taura-

gės aps.)²⁵. Vokietijos–SSRS karo pradžioje vermachto daliniai Lietuvoje neretai buvo sutinkami kaip išvaduotojai. Mat žmonės laukė karo kaip išsigelbėjimo nuo galimų naujų bolševikų represijų ir dar masiškesnių tremčių, nes plito žinios apie jau sudarytus naujus „liaudies priešų“ sąrašus. Nemakščiuose tokių vokiečių sutiktuvių nebuvo, nes miestelis nuo vokiečių artilerijos ugnies nukentėjo dar jiems nespėjus ten įžengti. Buvo šaudoma į bažnyčios bokštą, iš kurio su žiūronu žvalgėsi vokiečių laukiantis minėtas J. Marcinkevičius. Manoma, kad bokšte yra priešų karių. Kilus gaisrui ugnis prarijo miestelio ir valsčiaus pasididžiavimą – katalikų šventovę (vėliau parapijiečiai meldėsi Pagojo kaimo koplyčioje (už 1,5 km nuo bažnyčios gaisravietės), kol 1942 m. pasistatė medinę bažnytelę. Tada, kitaip nei 1944 m., kai atsitraukiantys vokiečiai Nemakščių namus padegdavo specialiai, be bažnyčios, sudegė tik keli pastatai²⁶. 1941 m. birželį deganti bažnyčia ne tik pakeitė žmonių mintis ir veiksmus, bet ir tiek lietuviams, tiek žydams tapo būsimų nelaimių ir žudynių simboliu.

1941 m. Birželio sukilimo metu Nemakščių valsčiaus antibolševikiniam pagrindžiui beveik nebuvo kada pasireikšti, nors sukilėlių branduolys ir pradėjo telktis. Žinia, kad jau birželio 22 d. vokiečių parašiutininkai užėmė Viduklės geležinkelio stotį (apie 5 km nuo Nemakščių), galėjo padrąsinti sukilėlius.

Per susirėmimus, apšaudymus ir lėktuvų antskrydžius gyventojai patyrė nuostolių, buvo sužeistųjų ir žuvusiųjų. Tada aerodrome prie Nemakščių degė sovietų lėktuvai. Vieną iš kitur atsikridusį jų lėktuvą numušė vokiečių lakūnas²⁷. Jis ar kitas vokiečių oro mūšyje buvo persautas ir nusileido prie Nemakščių, bet čia mirė nuo gangrenos²⁸. Kautasi ir žemėje. Vienas mūšis valsčiaus teritorijoje įvyko po to, kai vokiečių kareivius lydintys ypatingus įgaliojimus turėję operatyvinio būrio kariškiai juodomis uni-

formomis nušovė pasiduoti pasirengusio raudonarmiečių dalinio pasiuntinius. Tai išprovokavo beviltiškoje padėtyje atsidūrusių rusų ataką, kuri pareikalavo daug aukų iš abiejų pusių²⁹. Gali būti, kad tie patys operatyvininkai ar kiti naciai iš to egzekucijoms parengto žudikų būrio atliko valsčiuje svarbiausią vaidmenį „sprendžiant žydų klausimą“, nes 1941 m. vasarą vokiečiai juodomis uniformomis buvo dažnai matomi Nemakščiuose³⁰. Valsčiuje buvo atvejų, kai vokiečiai sušaudė civilių drabužiais pasirengusius raudonarmiečius. Savo ruožtu vokiečių kariuomenės užnugaryje atsidūrę raudonarmiečiai į vokiečius šaudė iš pasalų, sukeldami mirtiną pavojų niekuo dėtiems kaimų gyventojams. Kita vertus, buvo ir besislapstantiems raudonarmiečiams maistu ar civilių drabužiais padedančių žmonių (tarp jų – ir buvusių šaulių)³¹.

Gyventojams grėsė pavojus iš demoralizuotų sovietų karių ir kai kurių besislapčiusių bolševikų aktyvistų. Todėl minėti P. Karpis ir J. Marcinkevičius bandė sutelkti 1940 m. panaikintos šaulių organizacijos narius. Jie, apsiginklavę 1940 m. paslėptais ir besitraukiančių raudonarmiečių išmestais ginklais, dar iki vokiečiams įžengiant į Nemakščius mėgino veikti savarankiškai saugodami gyventojus, jų ir savivaldybės turtą, patruliuodami, sudėtingomis sąlygomis palaikydami tvarką, sulaikydami sovietų aktyvistus ir pasiduodančius raudonarmiečius, sutikdami vokiečių karius³². Atrodo, kad taip trumpai veikusiems Nemakščių valsčiaus sukilėliams neteko susikauti su atsitraukiančiu priešu. Tad pagal atliktus veiksmus nemakštiškiams sukilėliams labiau tiktų savarankių savisaugininkų ar apsauginių (apsaugos būrio) pavadinimas (jį straipsnio autorius siūlo diskusijai, nes visur vartojami „partizanai“ neatitinka 1941 m. įvykių Lietuvoje esmės). Patriotiniais ketinimais ir su nepriklausomybės viltimi telkęs Ne-

makščių apsaugos būrys savarankus tebuvo 1941 m. birželio 22–23 d.

Besiformuojančio apsaugos būrio nariai ne visada mokėjo vokiškai paaiškinti savo veiksmus. Dėl to Nemakščių (kaip ir Viduklės) valsčiuje neišvengta aukų. Buvo nušautas pasitikti vokiečių ėjęs Pratvalkų kaimo gyventojas Navakauskas. To paties kaimo ūkininką Juozą Žukauską nužudė raudonarmiečiai³³.

Dar didesnę smūgį antisovietiniams apsauginiams sudavė vokiečiai, karo pradžią Nemakščių valsčiuje (kaip ir kaimyniniuose) paženklindami masinėmis lietuvių žudynėmis. Tai įvyko prie kelio Nemakščiai–Eržvilkas įsikūrusiuose Geidėnų ir Švendūnos kaimuose (atrodo, 1941 m. birželio 24 d.). Pasak vieno liudijimo, už aštuonis kareivius, anksti rytą nužudytus iš pasalų vermachto užnugaryje atsidūrusių raudonarmiečių, vokiečiai karininkai įsakę sušaudyti kaip įkaitus aštuonis vyrus³⁴. Dėl vokiečių karininkų įtarimų padėjus raudonarmiečiams trys vyrai buvo sušaudyti Očikių kaime³⁵. Tada per vokiečių parodomąsias keršto akcijas, turėjusias įbauginti gyventojus ir priversti juos be išlygų paklusti „išvaduotojams“, pasak įvairių šaltinių, buvo nužudyta vienuolika ar dvylika lietuvių vyrų. Nemakščių miestelio ir arčiau gyvenantys kaimų žmonės su siaubu sekė visą karštą vasaros dieną vykusį vokiečių, iš kurių vėl išsiskyrė karininkai juodomis uniformomis, siautėjimą. Buvo sudegintos trys sodybos. Ilgai vyko vyrų, kuriuos vėliau sušaudė, tardymas (vienoje troboje aptiktą seną lietuvių policininko aprangą vokiečiai palaikė enkavėdisto uniformą). Dar ilgiau kareiviai varinėjo ir laikė apsuptus sušaudytųjų giminaičius. Kelioms dešimtims vaikų, moterų ir senelių taip pat grėsė sušaudymas. Prie Nemakščių kapinių jiems buvo iškasta didžiulė duobė. Tik vakare atsitiktinai atvykus aukštam vokiečių karininkui pasmerkietį mirčiai buvo paleisti³⁶. Tokie valsčiaus

gyventojus sukrėtę įvykiai negalėjo neturėti įtakos apsaugos būriui (sukilėliams). Iš jo pasitraukė kai kurie nariai, nes neliko abejonių, kad rūpintis ginklais ir apsiginklavus rodytis vokiečiams yra pavojinga. Nemažai apsaugos būrį papildyti pasiruošusių vyrų atsisakė savo ketinimų. Be to, ūkiuose laukė įtempti vasaros darbai.

Abiejų kariaunų nusikaltimų civiliams galėjo būti ir daugiau. Tačiau kol kas nėra duomenų, kad daugiau nemakščių žuvo ar buvo sužaloti per besitraukiančių raudonarmiečių egzekucijas (Kražių ir Viduklės valsčiuose aukų būta daugiau).

Žydų aukų taip pat būta dar iki masinių žudynių ar gal ir pačioje nacių okupacijos pradžioje. Tačiau 1945 m. kovo mėn. pagal liudytojų parodymus ir Ypatingosios komisijos klausimyną aukas fiksavusiam NKVD pareigūnui rūpėjo tik statistika, o ne nusikaltimo aplinkybės ir laikas. Tada į liudytojų apklausos protokolus pateko ne per masines žudynes nušautų septynių asmenų šeima. Ją sudarė trys vaikai, o suaugusieji turėjo Leibos, Šilkės, Merkės ir Abramo tikrus ar kiek iškreiptus vardus. Kitu atveju buvo išžudyta penkių asmenų Motelio Jankelio šeima³⁷. Gali būti, kad antrąjį nusikaltimą kareiviai ar esesininkai įvykdė Smulkių kaime, kur gyveno liudytojas. Kitas liudytojas paminėjo dar vieną atvejį, kai buvo nušautas Nemakščių žydas³⁸.

NACIŲ GNIAUŽTUOSE IR PINKLĖSE

Rasinę ir įkaitų žudynėmis pagrįstą politiką iš Sovietų Sąjungos atimtose teritorijose vykdančios naciai Nemakščių valsčiaus savarankių apsauginių būsimą vaidmenį palaikant tvarką suprato kitaip nei lietuviai. Iš turimų duomenų galima spręsti, kad net nepalankiai į žydus žiūrintys nemakštiečiai net negalvojo, kad jie bus išžudyti.

Tačiau 1941 m. vasarą Adolfas Hitleris ir Vokietijos nacionalsocialistų vadovybė jau nesitenkino vien žydų persekiojimu. Kartu su karu prieš Sovietų Sąjungą prasidėjo naujas holokausto Europoje etapas. Būtent Lietuvoje naciai išbandė rafinuotą metodiką įtraukti į nusikalstamus veiksmus ir žydų žudynes vietinius gyventojus, o patys – „veikti užkulisyje“³⁹. Taip okupuota Lietuva tapo Europos žydų masinių žudynių poligonu. To buvo siekiama atimant iš žydų visas pilietines teises, juos nužmoginant, forsuojant antisemitinės propagandos kampaniją per nacių kontroliuojamą vietinę spaudą ir kitais kanalais. Be to, karo žiaurumų ir egzekucijų sukelta baimės atmosfera vertė žmones paklusti vokiečiams, kurie tuo metu atrodė nenugalimi. Tačiau Lietuvos žydų sunaikinimo planą naciai negalėjo įgyvendinti patys juose nedalyvaudami. Daugelyje vietovių žydams persekioti buvo sunku rasti užtekstinai talkininkų tarp 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių ir savarankių apsauginių; juos į holokausto procesą mėginta įtraukti vėliau. Iš pradžių tuos vyrus vokiečiai dažniausiai skirdavo įvairių objektų sargybiniais, liepdavo atlikti kitas nerepresines funkcijas. Vis dėlto dalis antisovietinio pasipriešinimo dalyvių nesugebėjo išsisukti iš savo kaimynų žydų diskriminavimo, izoliavimo ir naikinimo kampanijos. Karo, daugybės mirčių fronte ir užfrontėje, karinės jėgos ir ginklo viršenybės kasdienybėje daliai į nacių pinkles įkliuvusių vietinių vyrų liepimas dalyvauti holokausto veiksmuose tapo įsakyму, kurio jie nesugebėjo nepaisyti. Panašiai atsitiko ir Nemakščiuose.

Praėjus dviem ar trimis dienoms po to, kai Nemakščiai buvo užimti *vermachto*, vokiečiai ėmėsi iniciatyvos dar vis besiformuojantį lietuvių būrį pajungti visiškai savo valiai ir interesams. Birželio 26 ar 27 d. tvarkai palaikyti susiorganizavusius Nemakščių vyrus vokiečiai surinko ir išvežė (veikiausiai sunkvežimiu) į Skaudvilę (Tauragės aps.). Čia

vokiečių karo komendantas juos instruktavo ir išdavė šautuvus⁴⁰. Tai turėjo būti daroma su represines funkcijas ir žydų persekiojimą aplinkinėse vietovėse vykdžiusio operatyvinio būrio (ar jo padalinio) vado nurodymu ar pritarimu.

Pagal patikslintas prieš Vokietijos–SSRS karą taisykles vokiečių *vermachtas* ir Lietuvos teritorijoje veikiančios nacių operatyvinės grupės užnugaryje ir priefrontėje (tiesiogiai už fronto linijos) glaudžiai bendradarbiavo⁴¹. Tas bendradarbiavimas daugiausia buvo susijęs su represinėmis funkcijomis. Iš skelbtų ir šiame straipsnyje naudojamų šaltinių visumos matyti, kad pirmosiomis karo savaitėmis A operatyvinė grupė, vadovaujama W. Stahleckerio, savo žudikiška veikla negalėjo aprėpti daug Lietuvos apskričių. Todėl iš Rytprūsių ir Klaipėdos gestapininkų, SD pareigūnų ir policininkų sudarytas Tilžės operatyvinis būrys⁴² (jame svarbiausias vaidmuo priklausė gestapininkams) galėjo veikti Lietuvos teritorijoje ne tik jam skirtame pasienio su Vokietijos reichu 25 km pločio ruože⁴³. Besivadovaujantys žudikiškomis instrukcijomis (iš pradžių – duotomis žodžiu) Tilžės operatyvininkai, lydėdami puolančius *vermachto* dalinius, galėjo įsiskverbti ir į atokiau nuo 1941 m. Reicho ribos buvusias Žemaitijos vietas, ypač – į transporto komunikacijomis svarbias Tauragės ir Raseinių apskritis. Raseinių apskrities Jurbarko mieste, kuris pateko į 25 km zoną, masinės žydų žudynės vykdytos jau nacių okupacijos pradžioje⁴⁴. Be kita ko, Tilžės operatyvininkams skverbtis į toliau nuo Reicho sienos buvusias vietas (ir į Nemakščius) sudarė galimybių ir žodelis „maždaug“ (vok. *etwa*) prie 25 km ruožo tarnybinės nuorodos⁴⁵, ir karo veiksmų situacija prie strateginio kelio Tilžė–Tauragė–Šiauliai–Ryga, ir pakankamas savo pareigūnų turėjimas, o vėliau – ir galimybė naudotis užnugario kariuomenės komendantūrų pagalba.

Remiantis turima medžiaga, eventualiai galima teigti, kad ir Raseinių apskrities pakraštys su Nemakščiais ir Vidukle (o gal ir Kražiais) buvo laikinai „perleistas“ Tilžės operatyvininkams. Tai vykstant karo veiksams galėjo būti padaryta pagal A operatyvinės grupės vado W. Stahleckerio kokius nors papildomus susitarimus su Rygos link puolančios armijos grupuotės vadovybe ir Tilžės operatyvininkais ar pan. O gal veikti toliau nuo 25 km pasienio ruožo Tilžės operatyviniam būriui formalaus leidimo ar papildyti išankstinį susitarimą ir nereikėjo. Karo pradžioje paprastai veikiama pagal aplinkybes, padėtį fronte ir jam artimame užnugaryje. 1941 m. birželio 23 d. vokiečių karinė vadovybė Tauragėje apskrities viršininku paskyrė iš sovietų kalėjimo tądien ištrūkusį Juozą Narušį, bet „jau kitą dieną atėjo du gestapininkai ir J. Narušį išsivedė. Po poros dienų rastas jo lavonas.“⁴⁶ Minėtas nemakštiškių apsauginių instruktažas Skaudvilėje, vokiečių juodomis uniformomis veikla Nemakščių valsčiuje ir toliau nagrinėjami dokumentai taip pat liudija, jog Raseinių apskrities šiaurės vakarinėje dalyje anksti aktyviai pradėjo veikti nacių operatyvininkai, kurie nepriklausė SS štandartenfiurerio W. Stahleckerio jurisdikcijai. Mat į Raseinius nedidelis 3/A operatyvinio būrio padalinys atvyko 1941 m. liepos mėn.⁴⁷, kada Nemakščius jau buvo pasiekę prieš žydus nukreipti Skaudvilėje⁴⁸ ar Tauragėje įsikūrusio Tilžės operatyvinio būrio padalinio aukštesnio karininko nurodymai. Tam karininkui turėjo būti pavaldūs minėti Nemakščiuose veikiantys ir patruliuojantys vokiečiai juodomis uniformomis, kurie pokario suimtųjų, liudytojų apklausose ir vėlesniuose žmonių atsiminimuose vadinami tai karininkais, tai esesininkais, tai gestapininkais⁴⁹. Iš 1941 m. birželio 24 d. ūkininkų terorizavimo ir žudynių eigos aprašymų spaudoje ir žmonių atsiminimų⁵⁰

galima daryti prielaidą, kad ir tada kartu su *vermachto* kareiviais Švendūnos ir Geidėnų kaimų gyventojus terorizavo ir žudė Tilžės operatyvininkai (apibūdinami kaip vokiečiai juodomis uniformomis).

Iš suimtųjų ir liudytojų pokario metų apklausų nevysiškai aišku, kaip klostėsi reikalai Nemakščių apsaugos būryje po 1941 m. birželio 24 d., kai valsčiuje jau šeimininkavo vokiečiai. Mat būrio organizatoriai pokario metais nebuvo suimti ir tardomi, o apklausiami kiti asmenys tegalėjo atskleisti vien su jais pačiais susijusius faktus. Be to, retame baudžiamosios bylos apklausos protokole atsirasdavo vietos vokiečių operatyvininkų ir Skaudvilės komendantūros kareivių veiklai Nemakščių miestelyje apibūdinti. Tačiau apie jų buvimą valsčiuje ir vaidmenį holokausto procese, sąsajas su *vermachto* komendantūros ir gestapo įstaigomis Skaudvilėje galima spręsti iš medžiagos visumos.

Ginkluotas Nemakščių būrys, kurio daugumą sudarė buvę šauliai, greitai pajuto visišką nacių kontrolę. Mat nedidelis vokiečių kareivių būrys (iki dešimties vyrų) įsikūrė sovietų nebaigtame statyti aerodrome. Čia gyvenę kareiviai nepasižymėjo drausme ir kariška tvarka. Šie toli užfrontėje likę kareiviai važinėdavo iš ūkininkų paimta pastote, grobdavo žydų turtą (jį mainydavo į naminę ir maistą), girtuokliaudavo, paskui šaudydavo ir kitaip gąsdindavo gyventojus⁵¹. Grupeles vokiečių juodomis uniformomis gyventa ir miestelyje⁵². Buvo pasakojama, kad du iš jų buvo augę vaikų namuose ir auklėti žiauriai elgtis su žmonėmis⁵³. Vokiečių karininkai užeidavo ir į Broniaus Živatkausko namus⁵⁴, ir pas vokiškai gerai mokantį Kazį Staršelskį (buvo devynerius metus gyvenęs Klaipėdoje)⁵⁵, ir pas kitus vietos gyventojus. Turbūt vokiečiai nevengė ryšių su miestelio ir valsčiaus gyventojais ne tik iš nuobodulio svetimame krašte, bet ir turėdami vietinės reikšmės operatyvinių tikslų.

Kadangi į Skaudvilę išvežtiems nemakščių tiškiams vokiečių komendantūroje buvo išduoti šautuvai, yra pagrindo manyti, kad prieš tai buvusiems šauliams teko atiduoti (jeigu nebuvo paslėpę) ir tuos raudonarmiečių pamestus ginklus, kuriais jie ginklavosi iki ateinant *vermachtui*. Okupacijos pradžioje naciai ne tik stengėsi skubiau surinkti pakelėse ir laukuose besimėtančią ginkluotę ir amuniciją, kontroliuoti Nemakščių apsaugos (sukilėlių) būrį, bet ir siekė užkirsti kelią vietos žmonių ginklavimuisi ir galimam pasipriešinimui. Tad iš Skaudvilės grįžę Nemakščių vyrai pirmiausia turėjo surankioti po mūsų daug kur valsčiuje gausiai besimėtančius ginklus. Trofėjiniai ginklai buvo kaupiami nurodytose vietose (miestelyje, minėtame aerodrome ir kitur) ir saugomi daugiausia vokiečių, o vėliau vežami į didesnius sandėlius, kurie dažniausiai būdavo prie geležinkelio stočių. Iš pradžių Nemakščių valsčiuje surankiota ginkluotė gabenta į Skaudvilę, vėliau – ir į Lyduvėnus⁵⁶.

Skaudvilėje instruktuoti Nemakščių valsčiaus vyrai taip pat buvo naudojami besislapstančių raudonarmiečių paieškoms, sumintiems sovietų aktyvistams ir belaisviams saugoti ir konvojuoti. Vokiečių nurodymu nemakštiškiai turėjo padėti kareiviams saugoti įvairius objektus ne tik valsčiaus teritorijoje, bet ir už jo ribų. Iš baudžiamųjų bylų sužinome, kad buvę šauliai ir kiti valsčiaus vyrai saugojo sugadintą karo techniką, sandėlius, benzino saugyklas, tiltus ir kitus objektus Nemakščiuose, aerodrome, Viduklės geležinkelio stotyje ir kitur⁵⁷.

Kyla klausimas, koks buvo Skaudvilėje instruktuoto ir apginkluoto Nemakščių būrio statusas, nes baudžiamosiose bylose jis vadinamas įvairiai, o dažniausiai – vokiečių policija. Remdamiesi dokumentais ir publikacijomis apie padėtį vokiečių kariuomenės Šiaurės armijų grupės užnugaryje, galime manyti, jog būrio vyrai buvo laikomi pagal-

biniais policininkais⁵⁸. Tačiau iš baudžiamųjų bylų aiškėja, kad eiliniai būrio nariai savo statuso nelabai suvokė. Turbūt už trumpą tarnybą būryje jie negavo jokių pinigų, o ilgesnį laiką išbuvę veikiausiai turėjo tenkintis koku nors natūriniu atlygiu, pvz., mažaverčiu žydų turtu, kurį naciai leido išsidalyti. 1941 m. liepos mėn. vokiečiai buvo priversti papildyti Nemakščių pagalbinę policiją atsitiktiniais asmenimis, nes ūkio darbų ar kitomis dingstimis pasitraukė daug pirminio savarankaus apsaugos ar kiek vėlesnio būrio (partizanų, sukilėlių, baltaraiščių) vyrų (taip ir nesulaukusių legalizuojant šaulių organizacijos)⁵⁹. Jie nenorėjo vykdyti policinių ir represinių funkcijų prieš žydus. Atrodo, kad būrio narystė nebuvo griežtai reglamentuojama.

Norėdami kontroliuoti Nemakščių valsčių, naciai čia pabandė patys kurti savivaldą. Taip siekta ignoruoti Raseinių apskrities viršininko instituciją, kurią 1941 m. Birželio sukilimo metu atkūrė Lietuvos laikinoji vyriausybė. Kažkokios vokiečių struktūros pastangomis buvo paskirtas „Nemakščių valsčiaus ir miestelio burmistras“. Juo tapo nacių patikėtinis V. Miecevičius. Tokia pavarde jis pasirašinėjo savo skelbiamus įsakymus⁶⁰. Baudžiamųjų bylų protokoluose nacių patikėtinis vadinamas Miesevičiumi, Mesevičiumi, Misevičiumi ir kitaip. Be to, liudytojai nežinojo jo vardo. Tokio asmens nepavyko rasti 1942 m. gyventojų surašymo lapuose. Galėjo būti, kad tas žmogus 1941 m. birželio pabaigoje buvo atvykęs iš kitur. Beje, panašų statytinį pavarde Liepa (jo vardo taip pat niekas nežinojo), vadovavusį „partizanų“ būriui, turėjo ir Skaudvilė⁶¹, iš kurios kiek laiko buvo kontroliuojami Nemakščiai. Nemakščių valsčiaus „burmistras“ savo žydus diskriminuojančiais įsakymais aplenkė Raseinių apskrities viršininką, vokiečių komendantūrą Raseiniuose ir 1941 m. liepos 25 d. Šiaulių gebitskomisaro pareigas

pradėjusį eiti Hansą Geweckę. Šiam nacių civilinės valdžios pareigūnui ir jo kontroliuojamam Raseinių apskrities viršininkui (1941 m. vasarą ir rudenį tas pareigas ėjo net trys asmenys) buvo pavaldi ir Nemakščių savivaldybė, kuri tik po mėnesio ar dar vėliau atsikratė nacių patikėtinio „burmistro“ globos. Matyt, pamažu ir vokiečių operatyvininkai (gestapas) Raseiniuose perėmė visus apskrities valsčius (tarp jų – ir Nemakščių) pagal teritorinį ir administracinį pavaldumą iš Tauragėje ir Skaudvilėje kurį laiką veikusių Tilžės operatyvininkų padalinių.

Siekdami papildyti išretėjusį būrį, naciai pasinaudojo jo organizatoriais ir kaimo seniūnais, kuriuos kontroliavo minėtas apšaukėlis burmistras. Pvz., stambiam Smulkių kaimo ūkininkui Broniui Živatkauskui nebuvo reikalo eiti tarnauti į pagalbinę policiją ar ieškoti kitos darbo vietos. Tačiau jis pakluso per kaimo seniūną Kazimierą Baltrušaitį iš P. Karpio gautam raštiškam nurodymui eiti į Viduklės geležinkelio stotį saugoti sandėlių⁶². Taip kaimo paprotinė teisė paeiliui atlikti kaimo bendruomenei ar visam valsčiui naudingą prievolę arba darbą tapo įrankiu vokiečiams siekti savo tikslų. Pas Antaną Buitkų, kuris net nebuvo pagalbinės policijos būrio narys, į namus užėjęs minėtas nacių patikėtinis Misevičius (taip užrašyta) liepė atlikti sargybos prievolę Viduklės geležinkelio stotyje ir patruliuojant Nemakščiuose⁶³. „Burmistro“ palieptas, miestelio seniūnas Antanas Grikšelis nurodydavo, kur ir kokie „partizanai“ turės saugoti ar patruliuoti, o nacmečio pradžioje prasidėjus „komendanto valandai“⁶⁴ – žiūrėti, kad gyventojai nevaikščiūtų gatvėmis po 20 valandos.

Kaip galima spręsti iš prieštaringų baudžiamųjų bylų parodymų, statusą ir kiekybę keitusio būrio vadovybėje, kurią sunku pavadinti štabu, be minėtų P. Karpiaus ir J. Marcinkevičiaus, dar buvo pastarojo sūnus Jonas (ar Jurgis), ūkininkas Stasys Vaznys

(kai kurių liudytojų vadintas sargybų viršininku), veterinarijos gydytojas Vladas Majauskas, minėtas nacių patikėtinis V. Miecevičius, vėliau į valsčiaus viršaičio pareigas grįžęs Juozas Blinstrubis, dar keli asmenys⁶⁵. Tačiau neaišku, kada kuris iš jų veikė vadinamajame štabe ir ar iki vokiečių komendanto ir operatyvininkų instruktažo Skaudvilėje, ar jau prasidėjus žydų diskriminavimo akcijoms. Neaiškumai dėl būrio vadovybės leidžia teigti, jog ji dėl egzekucijų ir vokiečių juodomis uniformomis buvimo miestelyje taip ir nesusiformavo. Po kelių dienų išretėjusio pirminio būrio, kurį papildė ir kitų motyvų vedami ar aplinkybių įpainioti vyrai, veiksmus ėmėsi kontroliuoti vokiečių operatyvininkai savo veiklą pradėjo užsilikusių raudonarmiečių gaudynėmis ir komunistų, komjaunuolių, kito sovietų aktyvo išaiškinimu. Dalis tų asmenų buvo suimta. Tačiau, kaip žinome iš holokausto Lietuvoje istoriografijos, bene svarbiausias žudikiškas instrukcijas gavusių operatyvinių grupių padalinių uždavinys nacių okupacijos pradžioje buvo izoliuoti ir sunaikinti žydų bendruomenes. O nedidelėje Nemakščių gyvenvietėje žydų bendruomenė buvo gausi. Tuo, be strateginių priežasčių, taip pat galima paaiškinti išskirtinį nacių operatyvininkų dėmesį visam valsčiui.

Faktiškai laikinai uzurpavusiam viršaičio ir visos savivaldybės funkcijas V. Miecevičiui dingus iš Nemakščių (ar dar kiek anksčiau), neliko ir jo kontroliuoto būrio saviveiklinio štabo, kuris ir iš pat pradžių, atrodo, nebuvo taip struktūrizuotas kaip Kražiuose⁶⁶. Gali būti, kad ir ši aplinkybė daugeliui Nemakščių būrio narių padėjo nedalyvauti žydų žudynėse. Tačiau „burmistro“ pastangomis į nacių pinkles prieš žydus kaip nacių talkininkai buvo įtraukti kiti žmonės, nors jie ir neatliko žudikų vaidmens.

NACIŲ PATIKĖTINIS „BURMISTRAS“ IR ŽYDAI

Nemakščių valsčiaus, kurį dėl jo minėtos strateginės padėties prie automobilių kelių kryžkelės ir geležinkelio vokiečiai labiau kontroliavo, pereinamojo laikotarpio savi-valdą naciai taip pat labiau prižiūrėjo. Tam buvo įsteigta bent mėnesį veikusi lygiagreti valdžios institucija (burmistro pareigybė ar įstaiga), kurios bene svarbiausias tikslas – kuo greičiau pradėti žydų diskriminaciją – išvelgiamas iš vadinamojo burmistro įsakymų, išlikusių ranka rašytų skelbimų pavidalu.

Birželio 30 d. minėtas nacių patikėtinis V. Miecevičius savo įsakymo Nr. 1 pirmu punktu nemakštiškiams paskelbė: „Šiandien pradėjau eiti valsčiaus ir miestelio burmistro pareigas.“⁶⁷ Kitais punktais įsakmiai pagrasi-nant („už neišpildymą įsakymo kaltininkai bus griežtai baudžiami“⁶⁸), pareikalauta „įs-taigų viršininkams ir tarnautojams grįžti prie savo pareigų iki atski-ro parėdymo“, „į valsčių“ pristatyti sovietmečio organizacijų bylas ir turtą, taip pat „visus turimus bei rastus lauke ginklus, [a]municiją, pagrobtus kitų piliečių bei kooperatyvo daiktus bei prekes, o taip pat rusų kariuomenės gyvą ir kitokį turtą“⁶⁹. Net trys šio įsakymo punktai buvo skirti išimtinai tik žydams:

„Visi žydų tautybės piliečiai [net formaliai jie pilietybės netekdavo vokiečiams užėmus tam tikrą teritoriją. – S. B.] privalo per 24 val. grąžinti į valsčių visus radijo ir kitus aparatus.

Draudžiu žydams elgetauti, prekiauti ir turėti bet kokių reikalų su lietuviais, o taip pat gyventi vienoje pastogėje.

Su mano leidimu leidžiu žydams dirbti ūkiuose. Be leidimo išeiti iš miesto uždrausta.“⁷⁰

Burmistro institucijos (kaimiškame valsčiuje) pavadinimas, įsakymų tekstų stilius

ir kita rodo, kad skelbimas buvo parašytas remiantis Vokietijos gyvenimo ir žydų diskriminavimo praktika. Žinodami, kad Nemakščių vyrai kaip potencialūs pagalbiniai policininkai buvo instruktuojami Skaudvilėje (Tauragės aps.), galime daryti prielaidą, kad minimo įsakymo tekstas buvo parašytas arba pradėtas rašyti ten arba Tauragėje.

Vėliau „burmistras“ paskelbė du įsakymus, kurių numeracija neatitiko įvykių eigos, o turinys – ir logikos. Liepos 1 d. įsakymu Nr. 2 liepta atnaujinti įmonių (išskyrus žydams priklausančių) veiklą, pareikalauta, kad komunistai ir komjaunuoliai per 48 valandas užsiregistruotų policijoje, nurodyta „laukuose rastus lavonus kuo skubiausiai užkasti“⁷¹. Kitu punktu reikalaujama, kad jau „visi miestelio gyventojai turi užsiregistruoti policijoje per 48 val.“⁷² Liepos 1 d. įsakymu Nr. 3 „burmistras“ V. Miecevičius „paskyrė“ (taip formuluojamas įsakymas) laikinąją valsčiaus savivaldybę iš keturių asmenų: viršaičio J. Blinstrubio, sekretoriaus Igno Vaitkaus, laikinojo policijos nuovados viršininko Jono Jasiulio ir policininko Kazio Kemzūros⁷³. Tuo buvo supainiotas Lietuvoje galiojęs policijos ir viršaičio pavaldumas aukštesniosioms instancijoms, sujaukta valsčiaus lygio įstaigų struktūra ir neaiškios paties V. Miecevičiaus funkcijos. Tad vadinamasis burmistras valsčiuje veikė tarsi vokiečių vietininkas. Kaip matyti iš įsakymų, jis pirmiau viršaičiui ir policijai liepė dirbti, o tik vėliau juos „įteisino“ kaip vieną įstaigą. Vadinas, viršaičio funkcijas atliko burmistru save tituluojantis V. Miecevičius, o jo esą paskirtas viršaitis kaip institucija neegzistavo. Iš baudžiamųjų bylų sužinome, kad „burmistras“ daugiausia rėmėsi kaimo bendruomenių seniūnais. Galima pridurti, jog panašų žemutinės savivaldos modelį su kontroliuojamais kaimų seniūnais naciai pritaikė užimtose Rusijos ir kai kuriose kitose okupuotos SSRS teritorijose.

ŽYDŲ PADĖTIES BLOGĖJIMAS

Kaip minėta, negausūs duomenys rodo, kad vokiečių vykdytų egzekucijų antisemitiniais motyvais būta dar iki paskelbiant prieš žydus nukreiptus diskriminavimo potvarkius. Duomenų apie Nemakščių valsčiaus apsauginių lietuvių žiaurų elgesį su žydais iki masinių žudynių neaptikta. Tad didelės bendruomenės padėtis ir jausena priklausė nuo vokiečių veiksmų ir vadinamojo burmistro įsakymuose skelbiamų žydų diskriminacinių suvaržymų ir didėjančių apribojimų.

Atrodo, kad svarbiausias „burmistro“ darbas buvo pasirengti žydų bendruomenės sunaikinimui. Jo liepos 5 d. datuotame įsakyme Nr. 4 vyravo „žydų klausimai“:

„Visi žydų tautybės piliečiai, gyvenantieji ūkiuose, turi per 48 val. persikraustyti gyventi į miestelį.

Visi žydų tautybės piliečiai privalo kasdien 9 val. ryto atvykti prie valsčiaus buveinės, kad gauti tai dienai darbą.

Žydų tautybės piliečiai, turintieji prekių, turi padaryti tų prekių sąrašus ir patiekti urmo kainom man.

Įpareigojami seniūnai savo seniūnijoje prižiūrėti žydų tautybės piliečius, kad nesivalkiotų, ir pastebėjus juos areštuoti ir pristatyti man.“⁷⁴

Tik įsakymo pabaigoje pridurti nurodymai dėl komunistų, komjaunuolių ir milicininkų. Kaip matyti, visa valdžia priklausė burmistru pasivadinusiam asmeniui, kuris negalėjo išsiversti be nacių juodomis uniformomis pagalbos. Galima manyti, kad tada valsčiaus savivaldybė ir policija kaip įstaigos dar nebuvo suformuotos ir neatliko savo įprastų funkcijų, o savivaldybės pastate šeimininkavo „burmistras“. Jo liepos 12 d. įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 5, skirtas žydams, reiškia kito holokausto etapo išvakarės:

„1. Įsakoma visiems žydams nuo 1941 m. liepos 14 d. nešioti prie kairės krūtinės pusės

prisegtas Dovydo žvaigždes 8–10 cm dydžio, išpieštas ant geltonos medžiagos. Žydai, pasirodę be šio ženklų, bus šaudomi vietoje.

2. Draudžiu žydams vaikščioti nuo 8 val. vakaro iki 6 val. ryto. Kitiems civiliams draudžiu vaikščioti nuo 10 val. vakaro iki 5 val. ryto.

3. Įsakoma visiems žydams savo dviračius iki š. m. liepos 13 d. 14 val. pristatyti į Nemakščių policiją.⁷⁵

Kaip matyti iš šio įsakymo teksto, viešosios policijos įstaiga jau buvo pradėjusi veikti. Tačiau viršaičio funkcijas vis dar atliko burmistru save vadinantis V. Miecevičius. Vadinas, tai yra atvejis, kai per jį naciai siekė daryti tiesioginę įtaką įvykiams valsčiuje, taip ignoruodami apskrities viršininko instituciją, kurią 1941 m. Birželio sukilimo metu buvo atkūrusi Lietuvos laikinoji vyriausybė. Po liepos 12 d. įsakymo Nr. 5 turbūt pradėta rengtis Nemakščiuose steigti žydų getą. Tačiau neaišku, kada tai įvyko, ar jame nors kiek laiko buvo uždaryti ir vyrai. Be to, Nemakščių žydai, turbūt dalis vyrų, kurį laiką buvo laikomi ir aerodromo teritorijoje⁷⁶, veikliausiai kaip pigi darbo jėga.

Paskutinis išlikęs „burmistro“ įsakymas, rašytas 1941 m. liepos 23 d., be numerio, buvo skirtas valsčiaus ir miestelio bedarbiams. Šiems asmenims grasinama išsiųsti „į darbovietes prievartos būdu be atlyginimo“⁷⁷ (tada buvo buriama darbo jėga derliui Rytprūsiuose nuimti). Tuo metu Nemakščiuose veikliausiai jau buvo getas. Neaišku, kaip ilgai vėliau „burmistravo“ V. Miecevičius.

NEMAKŠČIŲ GETAS

Nemakščiuose buvo įrengtas, galima sakyti, beveik tipinis getas. Jis buvo aptvertas spygliuota viela. 1941 m. vasarą getas veikė šiaurės vakariniame miestelio pakraštyje. Čia ir dabar yra išlikusi dalis pastatų, kuriuose

tada spietėsi sugrūstos moterys su vaikais ir keli senyvo amžiaus vyrai. Geto teritorijoje buvo atsidūrusi ir žydams priklausiusi skerdykla (jos pastatas neišliko)⁷⁸.

Neaišku, kada Nemakščių valsčiaus žydai buvo atskirti nuo kitų gyventojų ir kada miestelyje atsirado getas. Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad jis buvo įsteigtas anksčiau nei daugelyje kitų Šiaulių gebitskomisarui H. Gewecke'ei priskirtų Šiaulių apygardos apskričių miestų ir miestelių. Atrodo, kad getą Nemakščiuose naciai įrengė taip pat gerokai anksčiau nei Viduklėje. Žydų izoliavimą galėjo pagreitinti ir minėti vokiečiai juodomis uniformomis. Taip pat nepavyko išsiaiškinti, ar Nemakščių gete kartu su moterimis ir vaikais kurį laiką buvo laikomi ir vyrai, iki juos uždarė Viduklės geležinkelio stoties gete (stovykloje). Baudžiamosiose bylose neminimas joks Nemakščių geto komendantas ar kitaip vadinamas viršininkas lietuvis. Todėl galima daryti prielaidą, jog getą ir jo kalinius administravo vienas miestelyje esančių vokiečių operatyvininkų ar aukštesnio laipsnio kariškis. Getą saugojo vokiečiai ir lietuviai. Baudžiamųjų bylų liudytojais tarp geto sargybinių sakė matę Joną Rutkauską, kilusį iš Skaudvilės vls. (Tauragės aps.), buvusį kumetį Aleksą Akramavičių, kilusį iš Kaltinėnų vls. (Tauragės aps.)⁷⁹.

Nėra žinoma, kad iš miestelio žydų iki įsteigiant getą ar vėliau iš Nemakščių geto kalinių būtų tyčiojęsi lietuviai (o ką jau kalbėti apie reiškinius, kuriuos būtų galima pavadinti pogromais). Iš nelaimingų žydų nesityčiojo net ir tie lietuviai, kurie vėliau savo noru ar susiklosčius aplinkybėms buvo tapę jų sargybiniais ar žudikais. Taip pat nėra duomenų, kad Nemakščių geto kalines būtų kankinę ir prievartavę vokiečiai, kaip būta Kražiuose. Tačiau žinoma, kad vokiečiai su kai kuriais lietuviais apiplėšinėjo žydų, turbūt jau uždarytų į getus, namus. Vokiečiai savo grobį dažniausiai mainė į svaigalus

ir maisto produktus. O kai kurie lietuviai, kartu su vokiečiais apsilankę žydų namuose, staiga praturtėdavo. Taip pasidaręs turtingas K. Staršelskis toliau palaikė ryšius su vokiečiais (kad nebūtų apkaltintas spekuliacija prekių apyvartos suvaržymo sąlygomis). Pasak liudytojo Archipo Pancerovo, jis buvo pasistatęs kioską ir prekiaavo mėsa⁸⁰.

Gete su mažamečiais vaikais uždarytos moterys sulaukė ne tik vietos žmonių užuojautos, bet ir pagalbos. Lietuvės atnešdavo maisto, bet jį ne visada pavykdavo perduoti pusbadžiu laikytoms žydėms ir jų vaikams⁸¹. Matyt, daugelis žmonių, priartėję prie spygliuota viela apraizgyto geto ir prisiminę neseniai vokiečių įvykdytas ūkininkų žudynes ir už pagalbą žydams bei bendravimą su jais skelbiamus grasinimus bausmėmis, net mirtimi, išsigąsdavo. Daug kas bijojo net artintis prie pasmerktųjų aptvaro. Matyt, miestelyje ir aerodrome įsikūrę vokiečiai buvo prigrasinę nebendrauti su izoliuotais žydais ir sargybinius lietuvius, dažnai juos tikrindavo.

VYRŲ ŽŪTIS

Nemakščių valsčiaus žydų bendruomenės vyrų žūtis jau aprašyta praeitame žurnalo numeryje⁸², nes jų egzekucija vyko gretimame Viduklės valsčiuje. Ten Nemakščių valsčiaus žydai vyrai buvo uždaryti Viduklės geležinkelio stotyje įrengtame trumpalaikiame gete (stovykloje). Čia juos kartu su Viduklės valsčiaus žydais vyrais sušaudė sunkvežimiu atvažiavusi maždaug dvidešimties žudikų vokiečių komanda⁸³. Nemakščių gete, 1941 m. vasarą vadintame stovykla, kalinamos moterys apie savo vyrų ir vyresnių vaikų žūtį nežinojo⁸⁴. Tuo tarpu Nemakščiuose žydės su vaikais buvo labiau izoliuotos nei Viduklės miestelyje veikusiamose moterų ir vaikų gete.

Pokario metais nemakštiškai ne ką galėjo pasakyti apie savo miestelio žydų vyrų nužudymą. Kai kurie liudytojai matė, kaip žydai buvo „grupuojami“, varomi ir vežami į Viduklės geležinkelio stotį⁸⁵. Turbūt į stoties getą Nemakščių valsčiaus žydų bendruomenės vyrai buvo perkelti per kelis kartus, nes, kaip minėta, jie kaip darbininkai buvo laikomi ir Nemakščių aerodrome, kur taip pat trumpą laiką galėjo veikti nedidelis getas (stovykla). Be to, iš kai kurių šaltinių⁸⁶ galima spėti, kad į geležinkelio stoties gyvenvietėje veikiančių vyrų getą Nemakščių žydai vyrai ar bent dalis jų buvo išvaryti anksčiau nei jų tautiečiai iš Viduklės miestelio.

EGZEKUCIJA PRIE LEGOTIŠKĖS

Nemakščių getas veikė iki 1941 m. rugpjūčio 22 d. ryto. Jis buvo likviduotas tą pačią dieną kaip ir Viduklės moterų ir vaikų getas. Kadangi išgelbėta Viduklės žydaitė užsirašė žudynių datą⁸⁷, žinoma ir kada išžudytos Nemakščių žydės su vaikais prie Legotiškės (kaimas į rytus nuo miestelio). Tas kaimas dar vadintas ir Šilais, dėl to iš Rusijos atvykusiems tardytojams kilo keblumų tikslinant nusikaltimo vietą. O Nemakščių moterų ir vaikų geto kalinių žudynių prie Legotiškės kaimo laiko (rugpjūčio 22 d.) sovietų represinių įstaigų pareigūnai taip ir nenustatė. Beje, suimtųjų ir liudytojų parodymuose tas nusikaltimas dažnai neteisingai minimas vykęs ir rugsėjo, ir liepos mėn. Beatodairiškai negalima pasitikėti ir kitais baudžiamųjų bylų parodymais. Tačiau peržiūrėjus ir suimtų vidukliškių baudžiamąsias bylas, galima atkurti kai kurias Nemakščių žydžių žūties detales, kurių neužrašė kalinamus nemakštiškius tardę (labai dažnai – naktį) ir liudytojus apklausę tardytojai.

Abiejuose miesteliuose matyti to paties pirminio įsakymo (ar įsakymų, nes veikiau-

siai dalyvavo kelių represinių struktūrų pareigūnai) braižas. Tačiau veiksmai skyrėsi, nors kai kurie žudynių organizatoriai ar vykdytojai buvo tie patys. Tam įtakos turėjo ir nacių siekis tą pačią dieną išžudyti abiejų miestelių žydus, bet pirmiau numatyta susidoroti su Nemakščių geto kaliniais. Todėl prie Legotiškės kaimo duobės aukoms buvo kasamos naktį.

Įdėmiau įsigilinus į tardytojų rašytus suimtųjų ir liudytojų apklausų protokolus, galima suprasti, kad Nemakščiuose ir duobių būsimoje žudynių vietoje kasėjus, ir dalį konvojuotojų bei potencialių vietinių žudikų teko gaudyti beveik tiesiogine to žodžio prasme⁸⁸. Matyt, nuo įsakymo visiškai sunaikinti žydų bendruomenę gavimo iki jo vykdymo buvo labai trumpas laiko tarpas, o nurodymai pasiruošti egzekucijai gauti ne anksčiau kaip 1941 m. rugpjūčio 21 d. popietę. Nemakščiuose, kaip ir Viduklėje, buvo mobilizuota, daugiausia iš miestelio ir Legotiškės kaimo, maždaug dvidešimt duobkasių. Būsimoje masinių žudynių kapavietėje dvi duobės jie baigė kasti jau prieš rytą. Duobkasiai nebuvo paleisti namo. Jie, išskyrus kelis pabėgusius, ginkluotų sargybinių saugomi, turėjo kelias valandas lūkuriuoti kruvinos atomazgos, apie kurią ir numanė, ir girdėjo kalbant juos prižiūrinčius vyrus⁸⁹. Iškastos dvi duobės kai kuriose baudžiamosiose bylose vadinamos kanalais. Jų ilgis – maždaug 15 m, plotis – 2,3 m, gylis – 2,5 m. Vieną duobės galą, per kurį mirčiai pasmerkti žmonės turėjo būti suvaromi į kapą, buvo liepta iškasti ne taip giliai. Taigi naciai buvo iki smulkmenų apgalvoję savo makabrišką nusikaltimų metodiką.

Žydes su vaikais į egzekucijos vietą vežė tuometine Legotiškės (Legotiškių) gatve. Prie jos ar kitaip tada vadinto plento tęsinio buvo ir getas. Būsimo aukos buvo vežamos maždaug nuo 7 iki 12 valandos sunkvežimiu atviru kėbulu partijomis po ne mažiau kaip

60 žmonių⁹⁰. Vieni nusikaltėliai ir duobkasiai suskaičiavo, kad mašina moteris ir vaikus vežė 4 ar 5 kartus, kiti – kad tik 3, dar kiti – net 8 ar 10 kartų⁹¹. Toks netikslumas liudijant apie tuos pačius įvykius rodo, kad tiek duobkasiai, tiek dauguma sargybinių ir moterų bei vaikų šaudytojų žudynių metu patyrė šoką, buvo praradę orientaciją. Veikiausiai sunkvežimis dideliu kėbulu geto kalines su vaikais vežė 5 ar 6 kartus. Egzekucija žudynių vietoje vyko 3–4 valandas. Sušaudžius atvežtą žydų partiją, duobkasiai turėjo užpilti lavonus žemių sluoksniu.

Apie pačias žudynes prie Legotiškės kaimo yra išlikę duobkasių ir vienokias ar kitokias funkcijas vykdžiusių holokausto dalyvių parodymų. Juose dažnai atsispindi siekis neigti ar mažinti savo kaltę, o tardytojui vardijamų kitų nusikaltėlių vaidmuo ne visada aiškus. Mat suimtųjų tardymo protokoluose buvo nurodoma daug ginkluoto būrio, veikusio 1941 m. birželio pabaigoje, narių (kaip „bandpovstancy“) pavardžių, o paskui, atsakant į kitą klausimą, tie patys asmenys neretai buvo užrašomi kaip neva šaudę žydus, nors tuos įvykius skyrė beveik dviejų mėnesių laiko tarpas.

Duobkasių pasakojimai apie žudynes taip pat prieštaringi. Mat, sunkvežimiu atvežus pirmus pasmerktuosius, duobių kasėjai buvo nuvaryti į krūmokšnius arčiau plento, suguldyti ant žemės ir liepta nežiūrėti⁹². Vėliau dalis liudytojais tapusių duobkasių, atvestų prie duobės užpilti lavonų žemių sluoksniu, matė kai kuriuos žiaurios epizodus, kai buvo pribigiami sužeistieji. Daugiau matyti tie liudytojai galėjo egzekucijai įpusėjus ar baigiantis, kai nuo alkoholio apsvaigę žudynių vykdytojai ir sargybiniai mažiau bepaisė instrukcijų slėpti nusikaltimo eigą. Iš naciams per 1941 m. rugpjūčio 22 d. žydų žudynes talkinusių valsčiaus gyventojų labiausiai įstrigo Julius Damanskis, šaudęs į moteris ir vaikus iš kulkosvaidžio⁹³. Po egzekucijos jis

nemakščiškiams pasakojosi apie savo „žyg-darbi“ prie Legotiškės kaimo⁹⁴. Daugelio kitų vyrų, naciams talkinusių tą Nemakščiams kruviną rugpjūčio 22 d., vaidmuo neaiškus. Panaudojus kulkosvaidžius, iš šautuvų šaudyta mažiau. Duobėje sužeistus žydus daugiausia pribaginėjo iš automatų žudynių vietoje buvę profesionalūs žudikai – keli vokiečiai (liudytojų įvardijami kaip gestapininkai) ir keli atvažiavę lietuviai. Pastarieji buvo atvykę sunkvežimiu iš Raseinių⁹⁵. Nemakščiuose žudynes organizavo aukštesnio rango vokiečių pareigūnas, atvažiavęs lengvąja mašina. Jo dalyvavimo ir Viduklėje faktą patvirtino vieno žudynių dalyvio užrašyti išsamūs parodymai. Jie taip pat patikslina ir papildo minėtą straipsnį apie holokaustą Viduklės vls.⁹⁶ Tą straipsnį galima papildyti ir tuo, kad kulkosvaidžiai buvo ne atvežti iš Raseinių, o paimti iš rusiškų trofėjinių ginklų sandėlio Nemakščiuose.

Nemakščių policija žudynių dieną, atrod, atliko tik organizacines funkcijas, kurių išvengti ji negalėjo. Neaišku, ar laikinai policijos viršininko pareigas ėjęs J. Jasiulis ir policininkas K. Kemzūra nusikaltimo metu buvo egzekucijos vietoje. O nusikaltimais veiksmis pagarsėjęs minėtas J. Damanskis prie žydų šaudytojų priskyrė (ar tardytojas pagal sugalvotą schemą į protokolą įrašė pats) ne tik juos, bet ir daug kitų miestelio ir kaimo vyrų. Tardomas jis paminėjo Vladą Žilinską, brolius Povilą ir Vincą Rudaičius, Joną Vizgirdą, Vaclovą Šimavičių, Martyną Jablonskį, Antaną Andrulį, Stasį Stulgį, J. Liaudanską, K. Kemzūrą, Stasį Vaznį. Visi jie apibūdinti kaip šaulių būrio nariai (nors ne visi tokie buvo iki 1940 m. sovietų okupacijos), nes toks būrio pavadinimas buvo priimtinesnis nelabai išprususiam „Smeršo“ tardytojui, negalėjusiam suvokti 1940–1941 m. įvykių Lietuvoje esmės⁹⁷.

Balandžio 14 d. jau kitam „Smeršo“ tardytojui J. Damanskis patvirtino prieš dvi

dienas savo duotus parodymus, tik neaišku, ar užrašytus taip, kaip jis sakė. Tačiau atsakydamas į klausimą apie moteris ir vaikus šaudžiusius vyrus, tardomasis iš dalies pakeitė žydes šaudžiusių vyrų, kuriuos „gerai prisiminė“, grupės sudėtį. Balandžio 14 d. tardytojo užrašytame asmenų sąraše neliko J. Liaudansko, tačiau į jį buvo įtrauktos Antano Šimavičiaus, Kazio Tolišiaus ir J. Jasiulio pavardės. Pastarasis įrašytas kaip „gaujos vadovas“⁹⁸.

Abejonių kyla paskaičius M. Jablonskio 1945 m. gegužės 17 d. tardymo protokolą. Matyti, kad tardytojas jau sukonstravo savąją įvykių 1941 m. birželio pabaigoje–rugpjūčio mėn. schemą ir kaltų asmenų sąrašą. Šiuos žmones jis bandė įtraukti ir į 30 „žydšaudžių“ skaičių. M. Jablonskis net žinojo, kuris iš jų suimtas, kuris kur gyvena, nors pačiam prieš antrąjį suėmimą teko ilgai slapstyti⁹⁹. Įdomu, kad, be penkiolikos paminėtų „žydšaudžių“, dar penki asmenys apibūdinami kaip buvę „baltųjų banditų“ būryje, bet, suprask, žydų į Legotiškę nekonvojavę ir nešaudę. Tai Stasys ir Julius Vazniai, J. Liaudanskas, J. Rutkauskas ir Povilas Rukas. Dar kitų tai kategorijai priskirtinų vyrų suimtas „neprišiminė“. Beje, kitų duomenų, patvirtinančių, kad paminėtas P. Rukas (1942 m. – policijos vachmistras Raseiniuose) būtų veikęs Nemakščiuose, nėra.

O į išgirstą iš M. Jablonskio sąrašą asmenų, konvojavusių žydus į Legotiškę, tardytojas Averjanovas įtraukė P. Karpių, tėvą ir sūnų Marcinkevičius, P. Rudaitį, P. Rudį, J. Vizgirdą, J. Damanskį, A. Šimaitį, Tarožą, S. Pilipavičių, S. Stulgį, S. Naujokaitį, S. Jurgilą, V. Rudaitį ir Stasį (pavardė neįskaitoma) iš Pagojaus kaimo¹⁰⁰.

Į pokario metų apklausų protokolus reikia žiūrėti gana kritiškai. Dauguma iš žmonių žudikais apibūdintų vyrų egzekucijos metu buvo sargybiniai, o kai kurių žudynių vietoje išvis nebuvo. Nereikia pamiršti, kad sovietų

tardytojai per vertimo iš lietuvių kalbos ir į lietuvių kalbą manipuliacijas įrašydavo ir tikrovės neatitinkančių parodymų (tai lengva padaryti vertėjaujant „liaudies gynėjui“, kaip buvo Nemakščiuose) arba juos išmušdavo iš suimtųjų fizinėmis priemonėmis, grasi nimais ir pan. Tad parodymus, susijusius su nusikaltimais Nemakščių žydų bendruomenei, reikia naudoti apdairiai. Įdomu, kad net Komijos ar kitų regionų lageriuose nemakštiškių baudžiamąsias bylas užbaigiantys tardytojai nesirėmė visais Šiluvoje (čia kurį laiką veikė iš sugriautų Raseinių perkelta NKGB–NKVD apskrities įstaiga), Raseiniuose ar Nemakščiuose išgautais ir užrašytais parodymais.

DĖL AUKŲ STATISTIKOS

Apie 1941 m. vasaros Nemakščių valsčiaus žydų aukas galima spręsti tik iš sovietų Ypatingosios valstybinės komisijos 1945 m. pirminių dokumentų. Jie buvo rengiami paskubomis. Nemakščiuose tai darė tas pats NKVD Raseinių apskrities skyriaus jaunesnysis leitenantas rusakalbis Kušnarenka, kuris tardė ir daugelį suimtų nemakštiškių. Ypatingosios valstybinės komisijos užduotį surinkti duomenis apie 1941–1944 m. aukas valsčiuje jis atliko per dvi dienas. 1945 m. kovo 19–20 d. su minėtu vertėju T. Pancero-vu (1941 m. pradžioje jis atvyko iš Lenkijos) paklausinėjus tik kelis Nemakščių miestelio ir artimesnių kaimų gyventojus, buvo surašyti trumpi jų kaip liudytojų apklausos protokolai. Kovo 20 d. jau atsirado ir baigiamieji „dokumentai“: „apibendrintos žinios“ apie visas karo pradžios ir nacmečio aukas valsčiuje, suimtus ir išvežtus dirbti į Vokietiją asmenis (tardytojas Kušnarenka iš Maskvoje rezidavusios sovietų Ypatingosios komisijos klausimyno į baigiamuosius dokumentus net perkėlė „sričių“ ir „rajonų“ terminus,

kurių Lietuvoje dar nebuvo) ir Nemakščių milicijos viršininko rusakalbio Šalajevo raportas apie žydžių ir jų vaikų žudynių vietą. Trumpučiaame raporte rašoma, kad nenustatyta, kiek žydų nužudyta dviejose duobėse prie Legotiškės kaimo¹⁰¹. Turbūt tai netenkino viršininkų, o laiko nebebuvo: jau reikėjo atsiskaityti už atliktą užduotį. Matyt, dėl to dar tą pačią dieną atsirado Antano Barkausko „liudijimas“, kuriame, be kita ko, rašoma, kad „1941 m. vokiečių buvo žvėriškai sušaudyti 543 gyventojai žydai, dalis palaidota Nemakščių valsčiuje, o dalis Viduklės valsčiuje“¹⁰². Nežinia, iš kur paimtas toks tikslus skaičius. Taip pat kovo 20 d. Šalajevo ir valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininko Šilkaus surašytame akte nurodomas per nacių okupaciją sušaudytų 568 valsčiaus gyventojų skaičius¹⁰³, vadinasi, buvo priskaičiuoti ir karo pradžioje nužudyti įkaitai lietuviai.

Vėliau publikuotame masinių žudynių sąraše klaidingai nurodoma, kad visi tie 543 žydai nužudyti už 1,5 km nuo Nemakščių¹⁰⁴, t. y. Legotiškės kaime. Yra abejonų dėl 243 nužudytų prie Viduklės geležinkelio stoties Nemakščių ir Viduklės valsčių žydų vyrų ir 14–15 metų amžiaus berniukų skaičiaus, kurį tyrinėtojas A. Pocius paėmė iš Viduklės bažnyčios istorijos rankraščio, pirminio šaltinio¹⁰⁵. Iš tų aukų, kurių galėjo būti daugiau (vienoje Ypatingosios komisijos lentelėje įrašyti 263 sušaudyti žmonės¹⁰⁶), bent du trečdaliai buvo Nemakščių žydai. Istorikas A. Girčys apie Nemakščių valsčiaus žydų aukas per masines žudynes rašo, kad Legotiškės kaime sušaudyta 340 moterų ir vaikų, o prie Viduklės geležinkelio stoties – apie 200 žydų¹⁰⁷. Galima tik pridurti, kad Legotiškėje buvo nušauti ir keli senyvi vyrai. Nemakščių žydų bendruomenės aukų statistiką papildžius nužudytaisiais iki masinių žudynių ir po jų, preliminarūs žydų tautos nuostoliai valsčiuje – 560–570 asmenų.

1945 m. Ypatingoji komisija galėjo surinkti tikslesnius žydų, taip pat kitų tautybių valsčiaus gyventojų ir raudonarmiečių žūties duomenis. Tačiau iš Sovietų Sąjungos atsiųstų ir atsainiai dirbančių NKVD pareigūnų nedomino tragišką 1941 m. vasaros įvykių svetimame krašte aplinkybės.

Be to, kaip ir dėl Kražių bei Viduklės valsčiaus įvykių, lieka neaiškumų, kokios nacių struktūros ir kada vykdė holokaustą prieš Nemakščių valsčiaus žydus. Galėjo būti, kad rugpjūčio 22 d. masinės žudynės Legotiškėje rengė ir vykdė Raseiniuose reziduojančio 3/A operatyvinio būrio padalinys, o iš Tauragės aps. į Nemakščius atvykę operatyvininkai čia jau anksčiau buvo atlikę represines funkcijas prieš žydus (arba įvairių struktūrų pareigūnai veikė išvien). Tad su savo vaikais sušaudytos Nemakščių žydės, kaip ir jų tautietės iš Viduklės, galbūt pateko į 3/A operatyvinio būrio vado SS štandartenfiurerio K. Jägerio suvestinę, atspindinčią jo pavaldinių iki 1941 m. gruodžio 1 d. nužudytų žydų statistiką. Tos suvestinės vienoje eilutėje nurodyta, jog 1941 m. rugpjūčio 18–22 d. Raseinių apskrityje nužudyta 1926 žydai, iš jų 466 vyrai, 440 moterų ir 1020 vaikų¹⁰⁸. Tačiau rugpjūčio 22 d. prie Nemakščių ir Viduklėje sušaudyti žmonės galėjo patekti ir į Tilžės operatyvinio būrio 1941 m. vasaros 5502 aukų statistiką¹⁰⁹. Neatmestina ir prielaida, kad Tilžės operatyvininkai susiję tik su abiejų valsčių žydų vyrų egzekucija geležinkelio stotyje. Galėjo būti ir taip, kad dalį Nemakščių žydų sušaudė Šiauliuose kurį laiką stovėjusio 2/A operatyvinio būrio (tos pačios A operatyvinės grupės) žudikų padalinys. Tačiau tai reikia patvirtinti arba paneigti. Tikėtina, kad kokiose nors holokaustą vykdžiusių vokiečių pareigūnų ataskaitose, žiniaraščiuose ar jų kopijose, esančiose Vokietijos (ar JAV ir Rusijos) archyvuose, galima būtų rasti tikslesnių duomenų ne tik apie nužudytus prie

Legotiškės ir Viduklės geležinkelio stoties žydus, bet ir apie atsakingas nacių struktūras ir nusikaltusius asmenis (vokiečius ir vietinius talkininkus).

IŠVADOS

Raseinių apskrities šiaurės vakarų dalies Kražių, Viduklės, Nemakščių valsčiuose holokausto eiga turėjo ir panašumų, ir skirtumų. Net ir kol kas negausūs šaltiniai ir žinoma įvykių seka rodo, kad tose vietovėse aktyviai veikė Tilžės operatyvinio būrio padalinių profesionalūs žudikai (atvykę kartu su puolančiais vermachto daliniais), kurie kontroliavo kaimyninę Tauragės apskritį. SS brigadefiurerio W. Stahleckerio vadovaujama A operatyvinė grupė į žydų persekiojimą ir žudynes daugelyje Žemaitijos apskričių įsitraukė pamažu ir vėliau.

Galima teigti, kad bolševikams 1940–1941 m. visuose trijuose valsčiuose nepavyko tautiniu pagrindu supriešinti gyventojų, nuveikti lietuvių prieš žydus. O naciams 1941 m. vasarą nepavyko sukelti vietos gyventojų antisemitinių nuotaikų (ką jau kalbėti apie pogromus), nors jas akivaizdžiai reiškė tiek kai kurie vokiečių kareiviai, tiek žydų diskriminavimą, izoliavimą ir žudynes vykdę nacių represinių operatyvinių padalinių karininkai. Tačiau jie karo pradžios suvaržymų sąlygomis pajungė savo interesams Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo ir 1941 m. Birželio sukilimo pradžioje, dar iki ateinant vokiečių kariuomenei, veikti pradėjusius savarankius apsauginius (antisovietinius sukilėlius), vėliau vadintus partizanais, baltaraiščiais ir kitaip. Nemakščiuose jų būrį, kurio gretos iki žydų masinių žudynių praretėjo, vokiečių operatyvininkai kontroliavo per kariuomenės Skaudvilės komendantūrą ir per savo patikėtinį – vadinamąjį valsčiaus ir miestelio burmistrą. Tokio patikėtinio

Kražiuose ir Viduklėje nebuvo. „Burmistras“ jau 1941 m. birželio pabaigoje pradėjo skelbti Nemakščių valsčiaus žydus diskriminuojančius įsakymus.

Žydams diskriminuoti, izoliuoti, konvojuoti ir egzekucijai vykdyti trūkstant lietuvių, nacių operatyvininkai pasitelkė pagalbinius policininkus ir atsitiktinius vyrus. Dar besiformuojanti ir negausi aptariamų valsčių nuovadų viešojo policija masinėse žudynėse nebuvo verčiama dalyvauti (išskyrus atvejus, kai jose dalyvavo asmeniškai apsisprendę pareigūnai), tačiau turėjo atlikti kai kurias su „žydų klausimu“ susijusias organizacines funkcijas. Visuose trijuose valsčiuose aukos į žudynių vietą buvo vežamos sunkvežimiais (kitose Raseinių apskrities vietovėse dažniausiai vartytos pėsčiomis).

Kražiuose trumpalaikis getas veikė ūkiniame dvaro pastate. Viduklėje ir Nemakščiuose getui panaudoti žydams priklausę pastatai. Tačiau pastarajame miestelyje buvo įrengtas tipiškas mažas getas su spygliuota tvora, kurį saugojo čia rezidavusių nacių operatyvininkų juodomis uniformomis prigąsdinti ir kontroliuojami vokiečiai ir lietuviai. Tuo tarpu Viduklės sinagogoje ir buvusioje žydų mokykloje su vaikais laikytos žydės nebuvo aklinau izoliuotos, o lietuvių sargyba buvo labiau nominali (žydes išleisdavo į kaimus parsinešti maisto). Abiejų valsčių žydai vyrai savo paskutines gyvenimo dienas praleido Viduklės geležinkelio stoties gyvenvietės gete (stovykloje), prie kurio juos sušaudė vokiečiai (data nenustatyta). Tų valsčių moteris su vaikais nužudė vėliau tą pačią 1941 m. rugpjūčio 22 d. prie Viduklės ir Nemakščių. Rugpjūtį (data kol kas neaiški) per vieną egzekuciją išžudyti ir Kražių valsčiaus suaugę žydai, tačiau dauguma vaikų (kiti pasislėpė) veikusiai buvo sušaudyti rugpjūčio pabaigoje. Preliminarūs holokausto aukų 1941 m. vasaros skaičiai: Nemakščių vals-

čiuje – 560–570 asmenų, Kražių – apie 370, Viduklės – 160–170.

1941 m. rugsėjo viduryje naciai baigė naikinti miestų ir valsčių žydų bendruomenių likučius visoje Raseinių apskrityje (tai Lietuvos apskritis, anksčiausiai netekusi gyventojų žydų). Čia gyvi liko stengęsi gelbėtis ir besislapstantys bei lietuvių paslėpti vietiniai ir kiti žydai. Jei ne žmonės po įkaitų žudynių ir dėl nacių draudimų bendrauti su žydais bei grasinimų mirtimi už paramą jiems kausčius baimė, pagalba persekiojamiems žydams galėjo būti didesnė.

Visuose trijuose valsčiuose vokiečių represinių struktūrų pareigūnai ar kareiviai dalyvavo svarbiausiuose holokausto etapuose (diskriminavimas, izoliavimas, žudymas). Matyt, viena iš didesnio nacių dėmesio priežasčių – strateginė tų valsčių padėtis dėl svarbių geležinkelių ir plentų. Be to, ir negausūs duomenys rodo, kad vokiečiai vykdė egzekucijas antisemitiniais motyvais dar iki paskelbdami prieš žydus nukreiptus diskriminavimo potvarkius. Vėliau vokiečių kareiviai ir operatyvininkai grobstė getuose uždarytų žydų turtą (Nemakščiai), prievartavo žydaites (Kražiai), sadistiškai kankino getų kalinius (Viduklės glžk. stotis) ir pan.

Duomenų, kurie rodytų valsčių savarankių apsauginių (sukilėlių) ir vėliau naciams talkinusių lietuvių žiaurų elgesį su žydais iki masinių žudynių, neaptikta. Per egzekucijas tik keli lietuviai žudikai pernelyg stropiai „darbavosi“ šaudydami ar pribaiddami aukas. Egzekucijose dalyvavę lietuviai šaudė į savo buvusius kaimynus žydus bijodami, kad nepaklusę gali būti sušaudyti patys (Kražiai), arba prieš tai apsvaiginti atgabentais alkoholiniais gėrimais (Viduklė, Nemakščiai). Kražių valsčiuje vokiečių karininkams pavyko pasiekti (toks jų tikslas akivaizdus iš baudžiamųjų bylų), kad aukų krauju susiteptų kuo daugiau lietuvių. Čia dauguma

žydus lydėjusių lietuvių prieš egzekuciją net nežinojo, kad bus vežami šaudyti žydų (sakyta – į darbus). Viduklėje ir Nemakščiuose žudikų lietuvių skaičius buvo daug mažesnis ir dėl to, kad žydams žudyti buvo panaudoti kulkosvaidžiai. Ten daugumai paskutiniame holokausto veiksme dalyvavusių lietuvių naciai skyrė konvojuotojų, žudynių metu tuštėjančio geto ir šaudymo vietos sargybinių vaidmenį. Tačiau tai tų asmenų neatleidžia nuo kaltės, kurią daugelis jų mėgino išpirkti sovietų imperijos koncentracijos lageriuose.

Nuorodos

¹ Nemakščių valsčiaus ir miestelio burmistro 1941 m. birželio 30–liepos 23 d. įsakymai, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158–159.

² A. Girčys, „Nemakščių miestelio žydų bendruomenės likimas“ (toliau – A. Girčio str.), *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2004, p. 162–272.

³ A. Girčys, knygos apie Nemakščius rankraštis (toliau – A. Girčio rankraštis).

⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29888/3.

⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje: Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1963; tas pats, d. 2, Vilnius, 1973.

⁶ Masinių žudynių vietų sąrašas Lietuvos SSR, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 401.

⁷ Vokiškųjų fašistų nusikaltimai Raseinių apskrityje (1945 m. Ypatingosios komisijos duomenys), LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 46–56.

⁸ A. Girčio str., p. 163.

⁹ 1937 m. vasario 24 d. Nemakščių vls. savivaldybės raštas Raseinių aps. valdybai, LCVA, f. 379, ap. 3, b. 28a, l. 159.

¹⁰ Statistinės žinios apie Nemakščių valsčių, *ibid.*, f. 1510, ap. 3, b. 152, l. 103, 244.

¹¹ *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotiniojo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925, p. 215; 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Nemakščių vls., Raseinių aps., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4767 (lapai nenumeruoti).

Ateityje rasti nauji šaltiniai ir patikimi faktai iš užsienio istorikų naudojamų dokumentų leis atsakyti į kai kuriuos straipsnyje iškilusius klausimus ir giliau pažvelgti į holokausto istoriją ne tik aptartuose Raseinių apskrities valsčiuose, bet ir visoje Lietuvoje. O papildyta istoriografija geriau atskleis Lietuvos žydų tragedijos ypatumus Vidurio ir Rytų Europos holokausto istorijos kontekste, įgalins atsakyti abejotinų jos vertinimo stereotipų ir supaprastinto žydų bendruomenių žudynių modelio rekonstrukcijos kai kuriuose Lietuvos miestuose ir miesteliuose.

¹² A. Girčio str., p. 168.

¹³ *Ibid.*, p. 163–164.

¹⁴ *Ibid.*, p. 165–166.

¹⁵ *Ibid.*, p. 164.

¹⁶ *Ibid.*, p. 170.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Nemakščių vls., Raseinių apskr., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4766 (lapai nenumeruoti).

¹⁹ A. Girčio str., p. 170.

²⁰ J. Damanskio 1945 m. balandžio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45010/3, l. 8.

²¹ A. Pocius, „Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose“, *Viduklė*, Kaunas, 2002, p. 218–219.

²² M. Solonin, *Birželio 22-oji: Katastrofos anatomija*, Vilnius, 2010, p. 12.

²³ Jono Petrausko (g. 1924 m.) ir Juzefos Jocienės (Vaitkutės, g. 1919 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2010 m.

²⁴ Įvairūs šaltiniai.

²⁵ Išrašas iš A. Girčio įsteigto Nemakščių muziejaus archyvo medžiagos aplanko (toliau – A. Girčio archyvo aplankas) Nr. I, p. 71.

²⁶ *Ibid.*; A. Girčio rankraštis, p. 256; A. Girčio archyvas.

²⁷ Min. J. Petrausko atsiminimai.

²⁸ „Lietuvių kariai bolševikų aerodromų statyboje“, <http://www.rytufrontas.net/e107>.

²⁹ A. Girčio rankraštis, p. 226; papildoma A. Girčio informacija.

³⁰ Liucijos Bučinskienės (Liubancaitės, g. 1928 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2010 m.; A. Dzedulionio 1945 m. sausio 31 d. ir V. Šliažo 1945 m. balandžio 5 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2854/3, l. 7–9, 12–13.

³¹ K. Staršelskio 1944 m. spalio 19 d., A. Jarmošiaus 1945 m. liepos 30 d. ir B. Kmitienės 1945 m. rugpjūčio 1 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 29888/3, l. 82, 126–128.

³² S. Vaznio, J. Rutkausko, J. Greičiaus, A. Šimavičiaus, A. Petrausko, A. Buitkaus ir P. Buitkaus baudžiamoji byla, *ibid.*, l. 5–135.

³³ Min. L. Bučinskienės atsiminimai; 1941 m. policijos raportai (Raseinių aps., p. 82), LGGRTC Archyvinis vardynų skyrius.

³⁴ B. Žibo 1945 m. kovo 19 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 51; 1941 m. Raseinių aps. Nemakščių vls. nužudytų taikių gyventojų sąrašas, *ibid.*, l. 48; Vokiškųjų fašistų nusikaltimai Raseinių apskrityje (1945 m. Ypatingosios komisijos duomenys), *ibid.*, l. 47; *Трагедия Литвы: 1941–1944 годы. Сборник документов*, Москва, 2006, c. 316; A. Girčio archyvo aplankas Nr. 1, p. 45–46, 222, 249; K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais: Rankraštis*, 1970, Lietuvos MA Centrinė biblioteka (toliau – K. Rukšėno rankraštis), p. 97, 123; A. Girčio rankraštis, p. 227–232.

³⁵ *Ibid.*; A. Girčio archyvo aplankas Nr. 3, p. 23.

³⁶ A. Girčio archyvo aplankas Nr. 1, p. 249; A. Girčio rankraštis, p. 226.

³⁷ K. Paulausko 1945 m. kovo 19 d. ir A. Paulubinsko 1945 m. kovo 20 d. liudijimai, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 54–55.

³⁸ J. Šliažo 1945 m. kovo 20 d. liudijimas, *ibid.*, l. 56.

³⁹ Žr. 1941 m. spalio 15 d. V. Štalekerio (W. Stahlecker) parengtą A. operatyvinės grupės ataskaitą, *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1973, d. 2, p. 17–20; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, p. 233.

⁴⁰ J. Rutkausko 1944 m. spalio 26 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29888, l. 32.

⁴¹ *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*, Hamburg, 1985, S. 84; G. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main, Bd. 2, 1900, S. 293–299; H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, 1993, S. 120–126, 151–156, 179–224;

K. Rukšėno rankraštis, p. 81–96; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 76.

⁴² A. Bubnys, *op. cit.*, p. 78; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 66.

⁴³ K. Rukšėno rankraštis, p. 102–114; H. Krausnick, *op. cit.*, S. 141; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *op. cit.*, p. 66.

⁴⁴ R. Puišytė, „Holokaustas Lietuvos provincijoje. Jurbarkas (1941 m. birželis–1941 m. rugsėjis)“, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1999, p. 196.

⁴⁵ H. Krausnick, *op. cit.*, S. 141.

⁴⁶ G. Zemlickas, „Pasaulyje – kaip savo namuose“, *Mokslo Lietuva*, 1998, vasario 25.

⁴⁷ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 78.

⁴⁸ J. Tvarijono 1944 m. spalio 20 d., A. Vaičiūno 1944 m. spalio 23 d., A. Ivanausko 1944 m. lapkričio 17 d. ir S. Jankausko 1944 m. lapkričio 18 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31406 /3, l. 10, 71, 88, 90.

⁴⁹ B. Vaznio 1945 m. sausio 31 d. apklausos protokolai, *ibid.*, b. P-1171, l. 11; LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolai, *ibid.*, b. 28544/3, l. 25–27; A. Dzedulionio 1945 m. sausio 31 d. ir V. Šliažo 1945 m. balandžio 5 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 7–9, 12–13; min. L. Bučinskienės ir J. Petrausko atsiminimai.

⁵⁰ J. Masiulis, „Nepamirštama data“, *Naujas rytas*, 1965, balandžio 1; papildoma A. Girčio informacija ir kiti šaltiniai.

⁵¹ V. Šliažo 1945 m. balandžio 5 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28544/3, l. 12; min. J. Petrausko atsiminimai.

⁵² Min. J. Petrausko ir L. Bučinskienės atsiminimai.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ B. Vaznio 1945 m. sausio 31 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-1171, l. 11.

⁵⁵ LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolai, *ibid.*, b. 28544/3, l. 25–27; A. Dzedulionio 1945 m. sausio 31 d. apklausos protokolai, *ibid.*, l. 7.

⁵⁶ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 1, 1941 m. birželio 30 d., LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158, l. 1; 1941 m. liepos 11 d. Skaudvilės vietos komendantūros įsakymas Nr. 3, *ibid.*, b. 159, l. 1; Šiaulių gebitskomisaro 1942 m. lapkričio 2 d. rašto nuorašas, *ibid.*, f. 1753, ap. 3, b. 1, l. 183.

⁵⁷ J. Rutkausko 1944 m. spalio 26 d. ir A. Buitkaus 1944 m. lapkričio 14 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29888/3, l. 32, 41; S. Jurgilo 1945 m. balandžio 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 29277, l. 8; B. Živatkausko 1946 m. balandžio 9 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-1171, l. 18.

⁵⁸ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: Dokumentinė apžvalga*, Washington, 1973, p. 338; S. Jegelevičius, „Lietuvos Laikinoji vyriausybė“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2005, t. 26, p. 525; P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 99–100, 300–301.

⁵⁹ LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28544/3, l. 25–27.

⁶⁰ Nemakščių valsčiaus ir miestelio burmistro 1941 m. birželio 30–liepos 23 d. įsakymai, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158–159.

⁶¹ V. Škinderio 1944 m. lapkričio 14 d. ir A. Vaičiūno 1944 m. gruodžio 3 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29465/3, l. 9; b. 31406/3, l. 12.

⁶² B. Živatkausko 1946 m. balandžio 9 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-1171, l. 18.

⁶³ A. Buitkaus 1944 m. lapkričio 14 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 29888/3, l. 41.

⁶⁴ A. Petrausko 1944 m. lapkričio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 29888/3, l. 24.

⁶⁵ S. Vitkausko 1944 m. spalio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 82.

⁶⁶ S. Buchaveckas, „Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: kai kurie faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26), p. 38.

⁶⁷ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 1, 1941 m. birželio 30 d., LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158, l. 1.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 2, 1941 m. liepos 1 d., *ibid.*, l. 2.

⁷² *Ibid.*

⁷³ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 3, 1941 m. liepos 2 d., *ibid.*, l. 2.

⁷⁴ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 4, 1941 m. liepos 5 d., *ibid.*, l. 4.

⁷⁵ Įsakymas Nemakščių valsčiui ir miesteliui Nr. 5, 1941 m. liepos 12 d., *ibid.*, l. 5.

⁷⁶ LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28544/3, l. 24.

⁷⁷ Burmistro Nemakščių valsčiui ir miesteliui [taip dokumente. – S. B.] 1941 m. liepos 23 d. įsakymas, LCVA, f. 1510, ap. 3, b. 158, l. 7.

⁷⁸ Papildoma A. Girčio informacija.

⁷⁹ V. Gochmano 1945 m. spalio 2 d. ir J. Jociaus 1945 m. lapkričio 14 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2644/3, l. 19 a. p., 27.

⁸⁰ LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 21 d. teismo posėdžio K. Staršelskiui teisti protokolas, *ibid.*, b. 28544/3, l. 24–26.

⁸¹ Min. L. Bučinskienės atsiminimai.

⁸² *Ibid.*, Onos Lindinienės (Levickytės, g. 1926 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2010 m.

⁸³ S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugpjūtis)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2010, Nr. 1(27), p. 69.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ V. Gochmano 1945 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2664/3, l. 19 a. p.

⁸⁶ Min. L. Bučinskienės ir O. Lindinienės atsiminimai.

⁸⁷ R. Rakevičienės 1969 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47583/3, t. 1, l. 109.

⁸⁸ J. Visocko 1945 m. vasario 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 9908/3, l. 7; J. Visocko 1959 m. rugsėjo 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 45010/3, l. 127–128.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ S. Jurgilo 1945 m. balandžio 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 29277/3, l. 14.

⁹¹ V. Rudaičio 1945 m. kovo 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 9908/3, l. 11; B. Pocius 1945 m. spalio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 2644/3, l. 22; V. Rudaičio 1945 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 28847/3, l. 21.

⁹² V. Gochmano 1945 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 2664/3, l. 20.

⁹³ J. Damanskio baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 45010.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ S. Buchaveckas, *op. cit.*, p. 70.

⁹⁶ A. Korsako 1969 m. rugsėjo 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47783, t. 1, l. 35–37.

⁹⁷ J. Damanskio 1945 m. balandžio 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45010/3, l. 12.

⁹⁸ J. Damanskio 1945 m. balandžio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 15.

⁹⁹ M. Jablonskio 1945 m. gegužės 17 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 41570, l. 10.

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ 1941 m. kovo 20 d. Nemakščių milicijos viršininko Šalajevo raportas NKVD Raseinių aps. skyriaus viršininko pavaduotojui Leskovui, LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 50.

¹⁰² A. Barkausko 1941 m. kovo 20 d. liudijimas, *ibid.*, l. 51.

¹⁰³ 1945 m. kovo 20 d. aktas, *ibid.*, b. 40, l. 46.

¹⁰⁴ Masinių žudynių vietų sąrašas Lietuvos SSR, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 401.

¹⁰⁵ A. Pocius, „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas“, *Raseinių krašto žydai*, Vilnius, 2004, p. 212.

¹⁰⁶ Vokiškųjų fašistų nusikaltimai Raseinių apskrityje (1945 m. Ypatingosios komisijos duomenys), LCVA, f. MK-1, b. 40, l. 3, 5, 30.

¹⁰⁷ A. Girčio str., p. 171.

¹⁰⁸ Suvestinės žinios apie operatyvinio būrio Nr. 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1963, p. 133.

¹⁰⁹ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 197; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *op. cit.*, p. 66.

Gauta 2010 09 20

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17/1, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

HOLOCAUST IN THE RASEINIAI COUNTY: DESTRUCTION OF THE JEWISH COMMUNITY IN NEMAKŠČIAI RURAL DISTRICT

Summary

This third article (out of three) on the Holocaust in the summer of 1941 in the north-western part of Raseiniai County continues a series of articles about the destruction of Jewish communities, the two other articles being about the Kražiai and Viduklė rural districts (see "Genocidas ir rezistencija", 2009 No. 2(26) and 2010 No. 1(27)).

The Nemakščiai Jewish community, which mainly accumulated capital from selling horses, was the richest of the neighbouring shtetls (i.e. the towns with predominantly Jewish population). Among the district and rural district centres, Nemakščiai in 1940 was the only settlement with a majority of Jews (population of around 650). The only neighbouring locations with a larger Jewish population were the towns of Raseiniai, Jurbarkas, and Kelmė.

During the Soviet occupation of 1940–1941, underground activities were taking place in this rural district. At the beginning of the war between Germany and the Soviet Union and the June 1941 Uprising, prior to the Nazi Wehrmacht entering Nemakščiai, members of the underground movement organised themselves into an independent unit for the protection of inhabitants and their property. The rural district suffered losses (the church was burnt down) and there were victims on both warring sides. In revenge for German soldiers killed by the Red Army, the Nazis killed several hostages – eight Lithuanian men from the villages of Švendūna and Geidėnai and another three from the village of Očikiai. The Nemakščiai Rural District, which was in a

strategic location at the crossing of the road and rail connecting Tilsit and Riga with Žemaičiai Road, was controlled by the Skaudvilė Commandant (Tauragė County) and a unit of the Tilsit Operational Squad (later – Operational Group A, which carried out the massacre of Jews in Lithuania). On 26 and 27 June 1941, men from the self-protection unit of the Nemakščiai Rural District were taken to Skaudvilė (their numbers were reduced by the murder of the hostages), given instructions, and armed with rifles. Remnants of this squad, which acquired the informal status of a supporting police force and was supplemented with recruits, aided the Germans stationed in the rural district to carry out the neutralisation, discrimination, and isolation of the Jews.

The Nazis appointed V. Miečevičius as Burgomeister of the Nemakščiai Rural District. He usurped the functions of governing the rural district and police. As early as 30 June, V. Miečevičius started issuing orders discriminating against the Jews of the rural district and on 14 July ordered them to wear yellow stars of David. The Nazis imprisoned Jewish men of the Nemakščiai Rural District in a ghetto (camp) near the railway station in Viduklė and then killed them there (together with the Jews of the Viduklė Rural District). The nearly 'classical' ghetto established in Nemakščiai and fenced with barbed wire was guarded by Germans and Lithuanians. It operated until 22 August, when the women and children imprisoned in the ghetto were shot dead in Legotiškės Village. Two pits for the victims were dug at

night. According to witnesses, the massacre was carried out by, as they said, Gestapo men – the Germans and several Lithuanians who came from Raseiniai. From the local 'sidekicks', Julius Damanskis 'distinguished' himself by shooting with a machine-gun, whereas many others were convoy men or guards.

It should be noted that in all three rural areas, the Bolsheviks failed to set the inhabitants against each other on an ethnic basis in 1940–1941 or to turn the Lithuanians against the Jews. Neither were the Nazis able to provoke anti-Semitism in the local population in the summer of 1941. Executions on an anti-Semitic basis were carried out by the Germans prior to proclaiming discriminatory decrees against the Jews. German soldiers and men from operational units plundered the property of the Jews isolated in the ghettos (Nemakščiai), raped Jewish women (Kražiai), sadistically tortured prisoners of the ghetto (Viduklė railway station), etc. No information was found about the cruel behaviour with Jews of the Lithuanians from the independent self-protection units (rebels) who later aided the Nazis. The Lithuanians who assisted the Nazis were intoxicated with alcohol prior to carrying out the executions; the victims were brought from the ghettos for execution in lorries. In Kražiai,

German officers managed to achieve their goal that as many Lithuanians as possible would have their hands stained with Jewish blood. In Viduklė and Nemakščiai few Lithuanians participated in carrying out the massacre, largely because the killings were conducted by using machine guns.

Preliminary, in 1941 the Jews lost over 560 people in Nemakščiai Rural District, about 370 in Kražiai Rural District, and 160–170 in Viduklė Rural Area. In Raseiniai County, no Jewish communities were left by September 1941.

New sources and reliable information found in the future in documents currently used by historians abroad will allow the provision of answers to the questions raised in the article and the exploration of the Holocaust in Lithuania in more detail, since Lithuania in 1941 was turned into a firing ground for the mass Jewish massacre on the European scale by the German Nazis. The supplemented historiography will better reveal the specifics of the tragedy of Lithuanian Jews (and of the Holocaust within the European context) and will help reject doubtful stereotypes of its interpretation and a simplified reconstruction of the model of the destruction of the Jewish communities in the towns and villages of Lithuania.